

УДК: 327(497.11)(497.6)"1875"
DOI: https://doi.org/10.18485/srpske_studije.2025.16.4
Рад примљен: 1. августа 2025.
Рад прихваћен: 13. августа 2025.

Др Александар М. Савић

доцент

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

aleksandar.m.savic@f.bg.ac.rs

ORCID: 0000-0002-4865-4703

ОД РАТОБОРНОГ РАСПОЛОЖЕЊА ДО РАТНИХ ПРИПРЕМА: КНЕЖЕВИНА СРБИЈА И УСТАНАК У БОСАНСКОМ ВИЛАЈЕТУ 1875. ГОДИНЕ*

Апстракт: Устанак у Херцеговини, познатији као Невесињска пушка, избио је 9. јула 1875. године оружаним сукобом у близини села Крекова код Невесиња. Тај догађај означио је почетак једног од најзначајнијих устанака српског народа под османском влашћу у 19. столећу. Устанички пламен брзо се проширио и на остале крајеве Босанског вилајета – Полимље, Босанску Крајину, Стари Влах и Затарје. Српски народ у овим областима подигао је оружје у борби за слободу, а одјек тих збивања снажно се осетио у Кнежевини Србији, где је јавност реаговала са дубоким емоцијама и родољубивим заносом. Устаници су очекивали подршку из Србије, док је османска војска почела да се концентрише дуж српске границе, а гарантне силе – пре свих Русија и Аустроугарска – захтевале су од кнеза Милана Обреновића и владе строго придржавање политике неутралности. Овај рад, написан поводом сто педесет година од избијања устанка српског народа у Босанском вилајету и почетка Велике источне кризе, анализира начине на које су српско друштво и званична политика реаговали на устанак, осветљавајући притом шири историјски и политички контекст српско-османских односа уочи ратова за ослобођење и независност (1876–1878). Заснован је на необјављеним и објављеним изворима домаћег и страног порекла, савременој штампи и релевантној литератури.

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/200163).

Кључне речи: Кнежевина Србија, Османско царство, Босански вилајет, гарантне силе, устанак, јавно мњење, кнез Милан Обреновић, Прво акционо министарство, Народна скупштина, ратне припреме.

Херцеговачки устанак, који је избио у јулу 1875. године,¹ означио је почетак Велике источне кризе (1875–1878) и постао искра која је распламсала ослободилачке покрете српског народа широм Босанског вилајета. Устанак у Херцеговини није био спонтан излив народног незадовољства, већ резултат дуготрајног трпљења због прекомерних пореза, неправди и зулума, али и плод пажљиво припреманих акција. Како је устанички покрет постепено добијао на снази, постајало је јасно да неће бити лако сломљен, као што се у почетку веровало. Османско царство је прикупљало трупе како би устанак угушило у крви и спречило његово ширење. Ипак, Висока Порта је морала да води рачуна и о ставу великих сила, које су са забринутости пратиле развој догађаја, страхујући од свега што би могло пореметити европски мир и поново оживети Источно питање. Посебну бојазан изазивала је могућност да се устанички пламен не прошири и на остале османске балканске провинције, а нарочито страх да би се у борбу могле укључити и две српске кнежевине – Србија и Црна Гора, од којих су устаници очекивали помоћ и подршку. „Јасан је циљ овог устанка, и не може бити јаснији – ослобођење од османске власти. Они желе независност. Главна тешкоћа је у томе што се побуњене покрајине не могу одвојити како би се припојиле некој другој области. Које да припадну? Црној Гори? Србији? Аустрији? Овде се отвара компликовано Источно питање са свим својим тешкоћама“, забележио је један савременик.² Посебан изазов у том контексту представљала је чињеница да ни Србија ни Црна Гора у време избијања устанка нису биле међународно признате независне државе, већ су се још увек званично сматрале делом Османског царства, што је усложњавало њихов спољнополитички

1 Сви датуми у раду су наведени по грегоријанском календару, осим ако није другачије назначено.

2 Р. Т. Пророковић-Невесињац, *Невесињска буна 1874. и почетак устанка у Херцеговини 1875. године*, Београд, 1905; *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență, vol. I (partea a II-a): Evenimentele militare premergătoare anului 1877*, red. respon. М. Кил Ролер, București, 1954, br. dok. 2, 5, 6, 18, 24, 27 (=ДПИР, I/II-a); М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд, 1989, 275–284; С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015, 370–371, 372–373, 376–377; М. Јагодић, *Историја српског народа у Црној Гори, Хабзбуршкој монархији и Османском царству у 19. и почетком 20. века*, Београд, 2022, 481–483; Л. Радан, *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878. – узроци, ток и посљедице (на основу досадашње историографије)*, Требиње–Херцег Нови–Никшић, 2024², 32–98.

положај и могућности деловања. Истовремено, обе су настојале да ојачају свој међународни положај, изборе независност, територијално се прошире и ослободе своје сународнике под османском влашћу.

Већ почетком 1875. чланице Тројецарског савеза – Аустроугарска, Русија и Немачка – располагале су поузданим сазнањима да ће у Босни и Херцеговини ускоро избити устанак. Велике силе настојале су да спрече било какав утицај Кнежевине Србије на предстојеће догађаје, будући да је она, како је наглашавао руски државник Александар Михаилович Горчаков, „била врло важна и незаобилазна чивија у источним пословима”. Србија је, са своје стране, настојала да избегне све потезе који би могли нарушити стабилност у региону или довести у питање њен положај. Напротив, како је упозоравао Горчаков, искра са западних граница могла је лако да распламса пожар који би захватио не само Србију, већ и читав Балкан.³

Према доктрини српске националне политике коју је средином 19. века разрадио српски државник Илија Гарашанин и које се српска влада држала до Херцеговачког устанка, Србија је требало да буде та која ће покретати и усмеравати догађаје, а не да се стихијски поводи за њима. Отуда је проистицало настојање да се избегну самоникли и изоловани устанички покрети, јер су сматрани штетним по државне и националне интересе – као израз непланираног и неорганизованог деловања које води ка расипању људских и материјалних снага.⁴ Будући да је војно била недовољно спремна, Србија није 1875. изазивала догађаје, већ се повела за њима, при том све време настојећи да управља ситуацијом у складу са унутрашњим и спољнополитичким изазовима пред којима се нашла.

Кнежевина Србија се у лето 1875. налазила у незавидном положају – притиснута између утицаја и прикривених дипломатских радњи трију великих сила на Истоку и све изразитије активности сопствене опозиције. Та опозиција, некада организована око Уједињене омладине српске, па потом преко различитих револуционарних одбора, сада је, у оквирима уставног поретка, деловала у самој Народној скупштини. Политичка групација која је још од 1871. настојала да рушењем постојеће власти у Србији и свргавањем кнеза Милана Обреновића реши српско национално питање у оквирима Османског царства, а можда и Аустроугарске, добила је нову прилику да то покуша. Њихова замисао почивала је на истим основама као и план Омладине о устанку из 1872. године – увлачење Србије и Црне Горе у рат против Турске, тражење подршке Русије и подстицање устанка међу

3 С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 370, 374.

4 М. Јагодић, *Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 454.

свим Јужним Словенима на Балканском полуострву. Та подударност није била случајна. Напротив, она је показивала да се револуционарни токови на Балкану све више умрежавају и добијају на снази, у тренутку када је османска власт у Херцеговини већ била уздрмана, а варнице отпора претиле да запале читав регион.⁵

Србија је имала мрежу повереника у Босни и Херцеговини који су деловали под окриљем Министарства иностраних дела и примали издржавање из фонда ванредних трошкова. У Броду на Сави (данашњем Славонском Броду) деловао је агент Стеван Богдановић, познат под псеудонимом Фрањо Завидовић из Маглаја, са тромесечном платом од 48 дуката царских. У Сарајеву је био активан још један повереник, у изворима означен као „кореспондент из Босне“, који је за свој рад добијао тромесечну накнаду од 25 дуката. Поред њих двојице, Србија је финансијски помагала и тројицу утицајних херцеговачких родољуба – поп-војводу Богдана Зимоњића, Луку Петковића и Спаса Спајића Асановића. Сва тројица су добијала тромесечну плату од по 12 дуката. Средства намењена повереницима и сарадницима пролазила су кроз руке архимандрита Нићифора Дучића, познатог националног радника и председника Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини. Он је био својеврсни „централни чвор“ ове обавештајне и просветно-националне мреже. Од 1872. године српску владу је о приликама у источној Босни редовно извештавао и лознички прота Игњат Васић, ујак познатог националног радника Милоша С. Милојевића. За своју службу Васић није примао новчану накнаду, већ је деловао из чисто родољубивих побуда.⁶ Иако се у литератури често може наићи на тврдњу да је делатност српске тајне организације у Босанском вилајету престала пре избијања устанка, извори јасно показују да је њена мрежа остала жива и активна све до самог почетка устаничких догађаја 1875. године.

Политика Кнежевине Србије према устанку српског народа у Босанском вилајету 1875. године до данас није била предмет посебне научне студије. Дуго је у историјској науци било миноризовано да је Србија активно подржавала устанике – слањем оружја, новца, добровољачких чета и збрињавањем избеглих Срба са устаничке територије.⁷ Због тога сматрамо

5 С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 375.

6 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела – Благајничко одељење (=МИД-Б), 1875, к. 7; Издвојени документи (=ИД), бр. 15; Министарство иностраних дела – Политичко одељење (=МИД-ПО), 1875, Ф I, Б/2, пов. бр. 47, 48, 58, 75, 117, 131, 178, 227, 235, 238, 268, 269, 273, 291.

7 Истраживања проф. др Сузанае Рајић јасно су показала да помоћ и подршка Кнежевине Србије устаницима у Босанском вилајету није била ни мала ни безначајна (С. Рајић,

да улога српске кнежевине заслужује детаљно проучавање, почевши од одјека устанка у Србији, преко организовања одбора за помоћ устаничким породицама и слања добровољаца, до покушаја припреме ширег устанка на Балкану и тајних државних одлука, које нису одвајале помоћ устаницима од ратних припрема Србије. Овај рад представља резултат наших истраживања посвећених политици Србије према устанку у Босанском вилајету и надовезује се на недавно објављени чланак о добровољачким четама које су из Србије упућиване на устаничко подручје.⁸

Родољубиви апели

Прве вести о устанку у Херцеговини почеле су да се објављују у београдским листовима од 13. јула 1875. године. У званичним *Српским новинама* у почетку су тек с времена на време преношене вести из осталих листова о догађајима у Херцеговини, док је полуслужбени *Видовдан* до пред крај месеца извештавао веома опрезно, наводећи да је реч о немирима. За разлику од ових листова, опозициони *Исток*, гласило Јована Ристића и либерала, од самог почетка је истицао да је дошло до истинског устанка српског народа и да Србија у тим околностима не треба да остане само неми посматрач, већ да је потребно да се отворено укључи у дешавања. Насловне странице *Истока* биле су испуњене дирљивим и надахнутим позивима на братску помоћ: „Браћа херцеговачка кржаве росну траву и издишу за своју слободу и народну идеју – хоћемо ли се ми оглушити према лелеку њихове нејачи? Хоћемо ли допустити да кршну и поносну Херцеговину несити варвар зверским канџама растрза?” Подсећало се на јуначку прошлост Србије и на континуитет ослободилачке борбе српског народа, а устанак у Херцеговини проглашавао се делом „војне српског народа за своје ослобођење и уједињење”. Србија се означава као „Пијемонт Српства”, са недвосмисленом поруком да не сме препустити „војводство у делу народног ослобођења и уједињења” другим силама јер би тиме изгубила свој традиционални углед међу хришћанским народима Балкана. Притом се апелује и на династију Обреновић, која може „само као краљевска стећи чврст ослонац свога опстанка”: „Милош је дао Српству Србију, Михајило градове, Милан ће потпуно

Спољна политика Србије, 370–399). Њени резултати представљали су подстицај да се детаљније упустимо у проучавање ове проблематике. Користимо прилику да се на овом месту захвалимо професорки Рајић за уступљену фотографисану грађу из Британског националног архива коју смо користили у овом раду.

8 А. М. Савић, *За ослобођење и уједињење – добровољачке чете из Србије у устанку у Босанском вилајету 1875. године*, Српски историјски часопис VIII (2025), 115–136.

извести народну мисију.”⁹ Са страница *Истока* одјекивао је једногласни глас националног позива, братске солидарности и историјске свести, који ће, убрзо, пронаћи своје оличење у прикупљању прилога, добровољачким четата, дипломатским активностима и војним припремама Србије за „ослобођење и уједињење Српства”.

Будући да су од краја јула почеле да пристижу вести да устанак узима све озбиљније размере, а да се устаничке породице налазе у избеглиштву, пострадале и у немаштини, листови *Исток* и *Видовдан* су јавно позвали грађане Србије да организују одборе за прикупљање прилога за пострадале херцеговачке фамилије.¹⁰ Ови позиви, који су одјекивали са страница ових листова, уследили су након што је Влада Данила Стефановића дала одобрење да се прилози могу јавно сакупљати.¹¹ Посебно значајан био је родољубиви апел објављен у *Видовдану* на Илиндан, 1. августа – незванични, али јасан позив српске владе својим грађанима да се укључе у помоћ херцеговачким устаницима.¹²

На дан објављивања апела, у Београду је већ функционисао одбор за прикупљање прилога „за нејач и рањенике херцеговачке”. На његовом челу стајао је Ђорђе Влајковић Ђока, пензионисани официр руске и српске

9 Писање *Истока* треба посматрати и у духу предизборне агитације либералне опозиције за скупштинске изборе који је требало да се одрже 15. августа. *Српске новине*, бр. 144–160, 1/13 – 19/31. јул 1875; *Видовдан*, бр. 137–153, 1/13. јул – 20. јул / 1. август 1875; *Исток*, бр. 59, 5/17. јул 1875; бр. 60, 6/18. јул 1875; бр. 63–66, 14/26. јул – 23. јул / 4. август 1875.

10 *Видовдан*, бр. 148–155, 15/27. јул – 23. јул / 4. август 1875; *Исток*, бр. 63–66, 14/26. јул – 23. јул / 4. август 1875.

11 ДАС, Министарство иностраних дела – Посланство у Букурешту (=МИД–ПоБк), 1875, пов. Ф I, Р 6.

12 „Надамо се да ћемо одговорити осећању свих родољубивих Срба, ако дамо израза једној мисли, која би наново показала да ми учествујемо у несрећи браће своје и хитимо им по могућству и датим приликама помоћи. Браћа наша у Херцеговини кржаве се за огњиште своје, - сиротиња њина – жене и деца и старци, који нису за оружје да би се борити могли – разбегла се у туђину и тамо се потуца од немила до недрага, и гладна и жедна, и гола и боса. Тој јадној сиротињи и треба и дужни смо да помогнемо. За ту цел дакле обраћамо се грађанству нашем, предлажући да из своје средине састави одбор, који би узео на се да купи прилоге, којима би се овој јадној сиротињи притекло да се по крајњој мери хлебом захрани. Српска душа не ће остати ни једна да не принесе жртву, која ће сузом братске љубави благодарно бити наквашена. Овако смо и при пређашњим подобним приликама више пута чинили, па и сад не треба да изостанемо, а са стране власти на сваки начин не ће бити никакве сметње, ставише ми знамо извесно да ће власт такво дело, које на себи носи човекољубиву и братољубиву црту, са свом срдечношћу не тек дозволити, већ управо одобрити. Хајде, дакле браћо, пружимо руку да колико можемо утремо сузу сиротињи, која је крв од наше крви, уд од нашег тела! –” *Видовдан*, бр. 153, 20. јул / 1. август 1875.

војске, док је благајник био апотекар Јован Дилбер. Чланови одбора били су истакнути београдски трговци и грађани: Светозар Хаџитомић, Драгутин Милутиновић, Урош Кнежевић, Јаков Филиповић, Наум А. Николић, Јован Митровић и Драгољуб С. Поповић. Одбор је, такође на Светог Илију, упутио проглас „Браћи Србима!”, позивајући их да шаљу прилоге за рањенике и пострадале устаничке породице. „Крваве сенке славних бораца, који за слободу наше отаџбине попадаше, витешки духови отаца и дедова наших гледе на нас са висине, хоћемо ли ми са земним благом нашим за браћу нашу онолико издашни бити, колико они с крвљу и животом својим издашни бише, да с тим драгоцјеним благом задобију за нас слободу коју ми данас ево срећно и поносно уживамо!” – стајало је на крају прогласа. У наредна два дана, Одбор је сакупио око двеста дуката царских, поново позвао „све српске родољубе и родољубкиње” да шаљу своје прилоге и организовао хуманитарно посело.¹³

На самом почетку августа у Београду је основан још један одбор, који су чинили двадесет и шесторица београдских трговаца и првака. Председник је био трговац Јован Крсмановић, родом из Тузле. Добростојећи Београђани одмах су почели са сакупљањем прилога и убрзо су прикупили преко шест стотина дуката, да би у наредним данима укупан износ порастао на више од 1.500. Када су се оба одбора ускоро спојила у један, централни, или Главни одбор за прикупљање прилога за херцеговачке рањенике и избегле породице, укупно је прикупљено око 3.000 дуката. Крсмановић је остао председник, док је Влајковић заузео место потпредседника. Важан члан Одбора био је и трговац Лазар Трифковић, који је устаницима слао оружје.¹⁴

Одбори су успостављени и у више места широм Србије и функционисали су у садејству са Главним одбором у Београду. На основу расположивих података, формиран су у Карановцу и Крагујевцу 31. јула, у Шапцу 2. августа, Чачку и Свилајнцу 3. августа, Петровцу на Млави и Ваљеву 5. августа, Ивањици 6. августа, у Ћуприји и Убу 7. августа, Пожеги и Кладову 9. августа, као и у Смедереву, Пожаревцу, Зајечару, Киселој води (Буковик), Књажевцу, те у Ариљу 10. августа. У исто време, у Београду су се у хуманитарне сврхе организовали песнички и музички концерти, чији су програми били испуњени родољубивим песмама, рецитацијама и говорима. Будили су националну свест, подстицали на деловање и јачање осећаја заједништва

13 ДАС, Поклони и откупи (=ПО), к. 39, бр. 130; *Видовдан*, бр. 155, 23. јул / 4. август 1875; *Исток*, бр. 66, 23. јул / 4. август 1875; бр. 69, 30. јул / 11. август 1875; „*Застава*” о Босни и Херцеговини 1874–1876, трећа књига, прир. Х. Капицић, Сарајево, 1954, 80–81.

14 *Видовдан*, бр. 154, 22. јул / 3. август 1875; бр. 155, 23. јул / 4. август 1875; *Исток*, бр. 66, 23. јул / 4. август 1875; бр. 68, 27. јул / 8. август 1875; бр. 69, 30. јул / 11. август 1875; DPIR, I/II-a, br. dok. 18.

међу грађанима, претварајући културне манифестације у снажан позив на солидарност и помоћ херцеговачким устаницима.¹⁵

Организовање и слање добровољаца било је један од кључних корака у припремама за оружану помоћ устаницима у Херцеговини, а касније и у осталим деловима Босанског вилајета захваћеним устанком. Појединци из Босне, Херцеговине и Старе Србије почели су да окупљају добровољачке чете и прикупљају материјалну помоћ за ратне потребе како би могли да се придруже својим сународницима у борби за ослобођење. Главни одбор у Београду настојао је да све те активности стави под своју контролу и усмери према заједничком циљу. У томе се нарочито истицао Ђока Влајковић, а значајну улогу имао је и Ђорђе Стратимировић, пензионисани генерал-мајор аустроугарске војске. Место где су се добровољци окупљали био је Манастир Светих арханђела Михаила и Гаврила у Раковици, недалеко од Београда. Тамо су долазили не само Београђани и људи из унутрашњости Србије, већ и добровољци из Аустроугарске, што је том сабирном месту давало посебан значај.¹⁶

Пут добровољаца ка Херцеговини водио је најчешће из Београда до Сиска или Трста, а одатле до Дубровника, одакле су преко Жупе прелазили у устаничке крајеве. Поред добровољаца које је организовао и слао Главни одбор, било је и оних који су одлазили на сопствену иницијативу. Према извештају аустријских тршћанских власти, 12. августа из Трста је паробродом компаније „Лојд“ за Далмацију отпутовало четрдесетак добровољаца из Кнежевине Србије. Били су наоружани, носили су народне ношње и имали уредна путна документа. Међу њима се налазио и Коста Грујић, новинар и блиски сарадник војводе Миће Љубибратића. Већ 8. августа кренуо је на пут из Београда, у друштву са двојицом сабораца – Ђуром Петровићем и Ником Божићем, да би им се убрзо придружила још дванаесторица добровољаца које је опремио Главни одбор. По доласку у Манастир Дужи, где је био смештен Љубибратићев штаб, Грујић је затекао четрдесет пет добровољаца из Србије под заповедништвом београдског трговца Ристе Параноса и трго-

15 Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), Заоставштина Драгослава Страњакловића (=ЗДС), бр. 14.556/325-5; *Исток*, бр. 65-69, 20. јул / 1. август – 30. јул / 11. август 1875; *Видовдан*, бр. 155, 23. јул / 4. август 1875; бр. 160, 30. јул / 11. август 1875; *Српске новине*, бр. 166, 26. јул / 7. август 1875.

16 The National Archives (=TNA), Foreign Office (=FO), 260/3, В. Вајт – лорду Дербију, Београд, 5. август 1875; Рукописно одељење Матице српске (=РОМС), Збирка рукописа (=Р), М. 4.979; ДАС, МИД-ПО, 1878, Ф I, Б/2, пов. бр. 746; DPIR, I/II-a, br. dok. 18; „Застава” о Босни и Херцеговини, III, 84, 90; *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885, књига II, 1870–1875*, прир. Н. Петровић, Сремски Карловци, 1969, бр. док. 605.

вачког шегрта Луке Ћеловића Требињца.¹⁷ Међу добровољцима из Србије налазио се и шабачки трговац Станко Јовановић. Остала су сачувана два његова извештаја упућена српском државнику Јовану Ристићу у којима је описивао политичке прилике и борбе херцеговачких устаника. Извештаје је потписао речима: „војник херцеговачких усташа”.¹⁸

Иако је Главни одбор опремао добровољце за Херцеговину, већина ипак није тамо послата. Разлог је лежао у очекивању да ће устанак у Босни букнути на Преображење, 18. августа, у чему је Одбор активно учествовао. Зато су добровољци били држани у приправности да се, чим плану прве варнице побуне, упуте управо у Босну. Међутим, све те припреме одвијале су се прилично отворено. Њима су се бавили не само београдска јавност и штампа, већ и дипломатски представници великих сила и Османског царства, који су будно пратили сваки корак. Такав развој догађаја могао је изазвати дипломатске неприлике за српску владу. Упркос томе, добровољачки занос није се могао сакрити. Чете су парадирале улицама Београда, носећи оружје и заставе, уз песму и родољубиви занос. Једна таква дружина прошла је чак и преко Теразија, наоружана и под развијеним барјаком, док су одјекивале ратничке песме и узвици, наочиглед окупљених грађана. Та сцена симболично је најављивала оно што ће ускоро захватити читав Босански вилајет.¹⁹

Влада није покушавала да спречи организовање и слање добровољаца у Херцеговину; напротив, појединцима који су јој се обраћали за новчану помоћ често је излазила у сусрет. Тако је 21. јула бившем учитељу Ристи Лазаревићу издато 20 динара за пут, а већ седам дана касније 120 динара добио је Никола Гудеља, чији је брат погинуо код Невесиња. Журио је у завичај да одбрани своје остареле родитеље од „крвожедних насилника турских”. Помоћ није изостајала ни за пострадале херцеговачке породице:

17 Риста Паранос је потицао из села Сланог (данас Старо Слано) код Требиња и био сестрић Јована Крсмановића, док је Лука Ћеловић, потоњи угледни београдски трговац и добротвор, био родом из требињског села Придворице. АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Гргура Јакшића, 12.577/A-4; *Ottoman Diplomatic Documents on The Eastern Question VII – The Balkan Crisis 1875–1878. Part one, From the Bosnian uprising to the war with Serbia and Montenegro, July 1875 – June 1876*, ed. by S. Kuneralp, G. Tokay, Istanbul, 2013, br. dok. 17 (=ODD, VII/1); К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка (од 6. августа до 16. октобра 1875. године)*, прир. П. Луковић, Београд, 1956, 26–34.

18 АСАНУ, Лични фонд Јована Ристића (=JP), XVII/1, бр. 22, 323.

19 ТНА, FO, 260/3, В. Вајт – лорду Дербију, Београд, 5. и 17. август 1875; ДАС, МИД–ПО, 1878, Ф I, Б/2, пов. бр. 746; ODD, VII/1, br. dok. 17; DPIR, I/II-a, br. dok. 4, 18; *Светозар Милетић и Народна странка*, II, бр. док. 605; „Застава” о Босни и Херцеговини, III, 84, 90; *Исток*, бр. 68, 27. јул / 8. август 1875; М. Алимић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд, 1892, 498.

5. и 6. августа члановима Главног одбора предато је 150 царских дуката, намењених њиховој подршци.²⁰ Министар финансија Чедомиљ Мијатовић лично је испратио на пароброд дванаест добровољаца које је Одбор опремио и упутио у Херцеговину.²¹ У разговору са француским конзулом у Београду Фердинандом Дебеном, Мијатовић је отворено изјавио да српска влада не може остати равнодушна према догађајима у Босни и Херцеговини јер је, како је нагласио, дошао тренутак да се „издејствује њихово уједињење са Србијом”.²²

Према извештајима османског конзула у Земуну Фича-ефендије, на граници према Босанском вилајету ноћу су из београдске тврђаве често упућивана кола натоварена оружјем и муницијом, увек под наоружаном пратњом. Истовремено је мобилисано погранично становништво, а разматрана је и могућност да се добровољци са ратним материјалом преко Вишеграда и планинских превоја пребаце у Херцеговину. Као места у којима су се, према његовим сазнањима, најинтензивније наоружавали добровољци навео је Шабац, Лозницу, Ваљево, Ужице, Ивањицу, Карановац и Крушевац. По његовој оцени, главни циљ српске владе био је изазивање општег устанка, који би натерао Високу Порту на уступке, а европске силе на дипломатску интервенцију у корист Србије. Конзул је упозоравао да, уколико Србија не буде одмах и одлучно приморана да поштује границе своје аутономије и да прекине слање наоружаних добровољаца преко граница Босне и Аустрије, као и ако се не заустави пребацивање људства из Црне Горе и Далмације, постоји озбиљна опасност од избијања опште балканске револуције. Такав развој догађаја неминовно би увукао и Србију и Црну Гору у оружани сукоб, што би Европу приморало на интервенцију, највероватније по руској иницијативи, у корист двеју српских кнежевина, сматрао је овај османски дипломата.²³

Дипломатски наступ кнеза Милана

Вест о Херцеговачком устанку није изненадила кнеза Милана Обреновића, већ је код њега изазвала забринутост зато што је Аустроугарска преузела иницијативу – материјално помагала устанике, примала избеглице и представљала се као заштитница хришћана, са скривеним циљем да добије дозволу од Европе да војно интервенише. Иако је Генералштаб у Бечу

20 ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7.

21 К. Грујић, *Дневник*, 27.

22 Ч. Попов, *Француска и Србија 1871–1878*, Београд, 1974, 250.

23 ODD, VII/1, br. 18, 21, 25.

већ у априлу 1875. израдио план за могућу војну интервенцију, Монархија је због унутрашњих проблема и војне неспремности одустала од акције. Уместо тога, преко дипломатије и претњи покушавала је да спречи Србију да се умеша у сукоб јер је желела Босну и Херцеговину за своју ексклузивну сферу утицаја.²⁴

Дванаестог јула, дан пре него што су београдски листови почели да доносе вести о избијању Херцеговачког устанка, младог владара је посетио руски конзул Андреј Николајевич Карцов. Састанку је присуствовао и министар иностраних дела Милан Богићевић. И кнез и министар изразили су забринутост због све учесталијих гласина да Аустроугарска намерава да окупира Босну и Херцеговину. Богићевић, кога је руски конзул окарактерисао као ратоборног, и раније је у разговорима истицао да Србија у том случају не би могла остати по страни. Његов аргумент је био јасан: „Ако једном постане аустријска, Босна би заувек била изгубљена за Србију.” Кнез Милан изражавао је сличну бојазан, сумњајући у скривене намере Двојне монархије. Карцов је покушао да их умири, наглашавајући да ти гласови за сада имају мало основа. Али, додао је, ако се они убрзо покажу истинитим, остаје само жал што је Србија мање него икада спремна за тако озбиљне догађаје. Руски дипломата је имао лоше мишљење о спреми српске војске и за то је кривио министра војног Косту С. Протића, „кнежевог миљеника”. Управо због тога, Карцов је закључио да Србија није дорасла улози коју би требало да одигра у случају већих потреса које би могао изазвати Херцеговачки устанак.²⁵

Већ сутрадан, 13. јула, кнез Милан је примио у аудијенцију истакнутог политичара Јеврема Грујића. У разговору му је поверио да размишља о томе да ли је Србија довољно спремна за рат са Османским царством и да ли су околности погодне за такав корак. Грујић му је одговорио кратко и одлучно: „Спремену треба журити, а околности се догађајима могу начинити.” У наредним данима кнез је разрађивао планове у ужем кругу сарадника – са министром иностраних дела Миланом Богићевићем, министром војним Костом Протићем и ађутантом, пуковником Фрањом Захом. Протић је предлагао да се заузму стратешке тачке у Новопазарском санцаку, чиме би Босна била одсечена од остатка Турске и онемогућено довођење турских појачања. Такав потез омогућио би и директну везу Србије са Црном Го-

24 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 356.

25 *Русија и босанско-херцеговачки устанак 1875–1878*, св. 1, прир. Б. Павићевић, Титоград, 1985, бр. док. 75, 83 (=РБХУ).

ром и Херцеговином. Ова замисао почивала је на очекивању да ће устанак захватити и Босну, а као могући датум избијања помињао се 18. август.²⁶

Кнез Милан је одобравао све припреме и кораке које је влада предузимала поводом устанка у Херцеговини. Како су пристизале све озбиљније вести о устаничком покрету, владар се припремао за пут у Беч. Разлог путовања био је не само развој ситуације у Херцеговини, већ и намера да упозна Наталију Петровну Кешко, за коју је кнежева породица сматрала да представља добру прилику за брак. Тридестог јула владар је издао прокламацију којом је објавио да ће га у одсуству заступати влада, а увече истог дана кренуо је на пут. На Савском пристаништу окупили су се грађани да га испрате, иако кнез није намеравао да од свог одласка прави велелепну помпу. Испраћају су присуствовали и конзули Русије и Велике Британије, док је аустроугарски дипломата Никола Вреде службено кренуо на пут истим паробродом.²⁷

Кнез Милан је стигао у Беч 1. августа 1875. године. Следећег дана имао је сусрет са руском послаником, грофом Евгенијем Петровичем Новиковим. На почетку разговора кнез му је саопштио да је његово путовање приватног карактера јер је дошао да види младу даму коју му је породица наменила за супругу, али да истовремено користи прилику да упозна силе Тројецарског савеза са тешкоћама које му изазива устанак у Херцеговини. Поклапање овог покрета са српским изборима, како му је рекао у даљем разговору, представља велики изазов за државни врх. Вести о устанку се шире улицама Београда и узбуђују духове у престоници. Опозиција то користи да критикује владу због њене наводне неосетљивости према страдању Херцеговаца. Као резултат тога, у Србији, која је увек била наклоњена помоћи браћи под туђинском влашћу, све се више слушају наговарања ратоборних елемената да на предстојећим изборима дају гласове противницима владе.

Према кнежевим речима, следеће околности су највише допринеле да се глас опозиције учини јачим. Прво, утицајни кругови – Црква, војска и државна управа – били су паралисани. Митрополит Михаило био је благонаклон према овим догађањима. Војска, бројчано слаба, не може да заведе ред и мир, а управа је, у највећој мери, била састављена од оних који нису крили симпатије према активној политици у корист устанка у Херцеговини. Такође, у народу је био широко распрострањен страх да ће Двојна монархија искористити устанак за своје интересе. Кнез се питао да

26 Ј. Грујић, *Животопис Јеврема Грујића*, прир. З. Петровић, Аранђеловац, 2009, 90–91; АСАНУ, ИЗ, ЗДС I, 14.556/609; DPIR, I/II-a, br. dok. 2, 5; РБХУ, бр. док. 129.

27 АСАНУ, ИЗ, ЗДС I, 14.556/609; РБХУ, бр. док. 95, 96; *Видовдан*, бр. 152, 19/31. јул 1875; бр. 153, 20. јул / 1. август 1875; *Исток*, бр. 65, 20. јул / 1. август 1875; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 356, 800.

ли је управо Монархија та која контролише све или, можда, постоје и други токови, независни од њене воље. Затим је ту и Црна Гора, настављао је млади владар. Широм земље су се шириле гласине о скором укључивању кнеза Николе у борбе у Херцеговини. У том случају, влада у Београду, држећи се по страни, препустила би све заслуге и плодове активне интервенције црногорском кнезу. Ако се Црна Гора заиста активно укључи, Србија неће моћи да поступи другачије него да следи њен пример, уверавао је српски владар руског дипломату.

Новиков га је убеђивао да званични Беч неме везе са устанком у Херцеговини и да ће кнез Никола остати неутралан. У наставку разговора му је рекао да не занемарује тежину његовог положаја, али да не види спас за њега и његову династију у тесној подршци устанку, који је у супротности с интересима Тројецарског савеза. А пошто је устанак потпаљен управо од оних који су у Србији годинама поткопавали његову власт, шта би он могао добити ако се поведе за њима! Само би се изручио на милост и немилост својим непријатељима и угрозио свој владарски положај ослањајући се на варљиви рачун популарности, био је изричит руски дипломата.

Кнез Милан је, саслушавши посланика, умешно одговорио да су његове намере мирољубиве, а најбољи доказ за то јесте његов долазак у Беч поводом женидбе. „Не иде се у потрагу за супругом уочи рата”, говорио је. Додао је да би потресе настале поводом Херцеговачког устанка могле да зауставе велике силе, истовремено удовољавајући националном осећају Србије и Црне Горе, ако би приморале Високу Порту да се према устаницима односи благонаклоно, то јест да им подари амнестију и одређене легитимне уступке. Гроф Новиков није сматрао да би требало да му открије да се управо радило на припреми такве координисане акције.²⁸

Уочи кнежевог доласка и за време његовог боровка у престоници Двојне монархије, чланице Тројецарског савеза усаглашавале су заједнички дипломатски наступ поводом Херцеговачког устанка. Циљ је био да се од званичног Цариграда изнуди одобрење за посредовање великих сила између османских власти и устаника, који, како је приметио аустроугарски министар иностраних дела, гроф Ђула Андраши, „нису били само поданици Порте”. Из разговора са српским кнезом, руски посланик јасно је увидео хитност потребе за деловањем великих сила поводом устанка.²⁹ Савете које је владару Србије дао Новиков, а затим и сам цар Франц Јозеф и Андраши, требало би посматрати и у контексту припреме координисане акције великих сила.

28 ДАС, МИД–ПО, 1875, Ф I, Б/2, пов. бр. 323; РБХУ, бр. док. 96.

29 РБХУ, бр. док. 92, 94–96, 119.

Када је кнез Милан 3. августа примљен у приватну аудијенцију код цара Франца Јозефа, указао му је на тежак положај у којем се налази: „Имам две могућности: или да не предузнем ништа, па ризикујем да будем збачен, или да станем на чело покрета и доспем у сукоб са великим силама.” Цар му је дао недоређен, опрезан одговор, док му је гроф Андраши приликом сусрета јасно подвукао да би политички авантуризам у виду подршке устанку могао имати погубне последице по његов владарски положај.³⁰

Посета престоници Двојне монархије послужила је младом владару као прилика за дипломатски наступ пред представницима великих сила, у тренуцима када је устанак у Херцеговини изазивао снажне политичке потресе унутар Кнежевине Србије. Српски кнез изразио је спремност да поштује препоруке великих сила и задржи неутралност, али је нагласио да неће имати избора уколико Црна Гора буде интервенисала. Обећао је да ће предузети кораке ка смиривању тензија у Београду и послати поруку кнезу Николи како би га охрабрио да задржи исти став. С друге стране, хабзбуршки монарх и министар спољних послова, који су приметили кнежевину забринутост због ратоборног расположења јавног мњења у Србији, саветовали су му да буде обазрив и да на место председника владе доведе способну личност. И гроф Андраши и руски посланик Новиков уверавали су кнеза да ће се устанак окончати мирним путем, али кнез Милан Обреновић није делио та уверења.³¹ Кнежев ађутант, пуковник Фрања Зах, рекао је енглеској племкињи и добротворки Аделини Паулини Ирби, са којим се тих дана сусрео у Бечу, да устанак у Херцеговини постаје све озбиљнији, да ће се још више распамасти и захватити Босанску Крајину и делове Босне дуж границе са Србијом.³²

Србија на раскршћу догађаја

Кнежев одлазак и боравак у Бечу изазвао је различита тумачења у домаћој и страној штампи. Пут српског владара у Аустроугарску, потом вести које су стизале до Србије о његовом бављењу у престоници Двојне монархије додатно су узбуркали духове у земљи. Кнез је био обавештен да је у Србији расположење за помоћ херцеговачким устаницима све јаче и да се од њега очекује акција. Јавност је, под утицајем опозиције, очекивала да ће им владар по повратку рећи: „Ово доносим!” Било је оних који су очекивали

30 РБХУ, бр. док. 96; *Epistolarni dnevnik Františka Zaha 1860–1878*, prir. V. Začek, N. Petrović, Novi Sad, 1985, br. dok. 130.

31 РБХУ, бр. док. 96, 100, 101, 110; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 356, 358.

32 А. П. Ирби, Г. Мјур Мекензи, *Путовање у словенске провинције Турске у Европи*, ур. Д. Томашевић, Сарајево, 2014, 57.

да ће им донети Босну и Херцеговину на тацни, па су доживели разочарање када је стигла вест да се млади кнез верио у Бечу са Наталијом Петровном Кешко. На њега су се посебно обрушили српски листови у Јужној Угарској *Панчевац* и *Застава*, који су га оштро нападали због веридбе у тренутку националне кризе, оспоравајући кнежево родољубље и политичку зрелост. Исмејавали су га да више „волује Наталију него баталију“, што је подстакло појединце у Београду да подругљиво певају: „Неће Милан баталију, већ он хоће Наталију.”³³

Вест о веридби кнеза Милана и будуће српске кнегиње Наталије објављена је у званичним *Српским новинама* 6. августа 1875. године. Већ три дана касније, исти лист је на насловним странама почео да доноси телеграмске честитке из свих крајева Србије упућене кнезу и „Његовој светлој заручници”.³⁴ Честитке, иако званично упућене поводом зарука, у себи су носиле снажан политички набој и одражавале дух узбурканости због устанка у Херцеговини. Управо због тога, укратко ћемо се осврнути на њихову садржину.

Из Обреновца је стигла порука да брачна свеза „умножи племе славних Обреновића и распростре границе Српства”, а из Кладова жеља да буде „уздање ослобођења и уједињења српског народа”. Ваљевци су пожелели да у Србији „осване ново пролеће славе Душанове” и да се на главама младенаца „поред младалачких венаца, заблистају и венци круне ослобођене велике Србије”. Из Горњег Милановца стигла је честитка следеће садржине: „Нека ти је срећно и дуговечно Господару, а буди уверен, да челично срце твојих Рудничана, опијено овим радосним гласом, сматра овај твој поступак као срећу Србије и избављење угњетене наше браће у Босни и Ерцеговини.”

Лозничани су пожелели да брак буде основа за увећање династије Обреновића и „што скоријем ослобођењу и уједињењу целог Српства”. Из Ужица пак стигла је честитка, изречена готово у манифестном тону: „Чуј Господару! нек пријатељи и непријатељи наши знаду да милиони срца куцају српских за славу Вашу и Ваше вјеренице. Милиони потомака светих словенских предака благосиљају пријатељство Руско са Србијом, сва Србија,

33 ДАС, МИД-ПО, 1875, Ф I, Б/2, пов. бр. 357, 358; П/5-II, пов. бр. 305; *Исток*, бр. 67, 24. јул / 5. август 1875; *Видовдан*, бр. 158, 27. јул / 8. август 1875; бр. 159, 29. јул / 10. август 1875; бр. 163, 3/15. август 1875; РБХУ, бр. док. 98; *Epistolarni dnevnik Františka Zaha 1860-1878*, br. dok. 128, 129; М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, прир. П. В. Крстић, Београд, 2015, 285, 286; Ј. Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Сремски Карловци-Нови Сад, 2008, 151; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 359-362.

34 ДАС, МИД-ПО, 1875, Ф I, П/5-II, пов. бр. 309; *Српске новине*, бр. 165, 25. јул / 6. август 1875; бр. 167, 28. јул / 9. август 1875.

Босна, Херцеговина, Стара Србија, Сви Срби моле Бога да са Књагињом Наталијом дође Србији уједињење и слобода.”

Делиградска општина, „ђе се врела крв за ослобођење српства још пуши”, пожелела је да „Српство, добијајући Кнегињу најскорије добије и уједињење и славу славних Неманића”. Из Златиборског среза стигла је жеља „да под твојом сјајном заставом створиш и сјајну будућност Србије и угњетене нам жалосне браће, у којој будућности и народ миле ти Србије, да моћан, сјајан и узвишен буде”. Крушевљани су истицали наду да ће се „под дивном круном Обреновића” ујединити и она браћа „коју је туђинац силом од нас оделио”. Јагодиници су изразили жељу да се „застава великих Обреновића и за потоње векове вије у средини српског народа, јер под том је заставом Србин постао слободан; под том се заставом Србин спремио да утре сузе својој погаженој браћи”. Из Шапца је стигла честитка да су се тамошњи грађани обрадовали што је кнез нашао себи животну сапутницу у часу „када је Српска ратна вила подигла наново к небу крвав крсташ барјак и кад ратна труба буди српско срце из дремежа и позива нас на помоћ борећој се за слободу и уједињење српства браћи Херцеговцима, твој народ господару може са пуно уверења рачунати, да ће се мисао народног уједињења и ослобођење започето од првог Обреновића од четвртог и довршити. Оваки значај Господару има по народ и земљу твоје ступање у брак... Нека ти он дуговочан и срећан буде, нека свевишњи даде и саслуша молбу нашу да се рођење првог твог чеда из њега слави у Сарајеву и Призрену и гди год Српства имаде”.

Из Беличког среза „потомци неумрлог Коче жељно очекују да се што пре на светлим вашим главама поред младалачких брачних венаца, заблестају и круне васцелог ослобођеног Српства, а уверен буди Господару да витешка срца твојих Беличана вазда су готова потећи за те за род у сјајан бој”. Трнавци су поручивали: „Господару! Народ је сваког тренутка готов и спреман жртвовати све па и оно што му је најдражије и најмилије, и само још једито очекује на Те са највећим нестрпљењем, да му заповедиш да пође, те да своју околну браћу једном ослободи, која и данас у тешком синџиру свирепи Турака стење и пиште.” „Руднички Моравци, синови и унуци љубићских јунака” изражавали су спремност да под кнежевим вођством крену у Херцеговину: „Ево нашег имања, ево деснице жртвујемо само кад имамо пред нама унука храброг Рудничког војводе да под Таковачком заставом ускликнемо у Ерцеговини заједно са нашом кнезом Миланом. Живио!”³⁵

Честитке из свих крајева Србије тако су постале више од израза личне радости – биле су одјек националног узбуђења и отворени политички

35 ДАС, МИД-ПО, 1875, Ф I, П/5-II, пов. бр. 309; *Српске новине*, бр. 167-176, 28. јул / 9. август – 8/20. август 1875.

манифест у часу када се, у сенци зарука, над Србијом надвијао ратни барјак. Тако је кнежева веридба у јавности представљена као симбол не само династичког континуитета, већ и националног препорода и ослобођења и уједињења српског народа. Истовремено, телеграмске честитке треба посматрати као одговор на нападе против кнеза Милана Обреновића да му је преча женидба него интереси Српства и судбина Херцеговаца који су повели борбу за слободу.

Вест о веридби кнеза Милана и будуће српске кнегиње Наталије одјекнула је и са насловних страна *Истока*. Овај лист је искористио прилику да у тренутку када се пламен устанка у Херцеговини разбуктавао позове на родољубље, деловање и национално јединство. Уместо честитке, младом кнезу је упућен позив да настави путем својих славних претходника. „1815. очистио је Милош земљу; 1858. турске комесаре; 1862. очистио је Михајло вароши, а 1867. и градове од азијатске поганије. Све је то била *приправа* за огромно дело, које ће да наступи. Хоће ли Милан Обреновић извршити започето дело својих предака? Хоће ли он развити таковачку заставу с натписом: ‘Ето рата с Турцима’ и преко граница наше уже отаџбине?“, питао је *Исток* у заносу родољубивог надахнућа, додајући: „Ми држимо да је то највредија жеља Србије. Од Дрине па до Тимока и до Дунава и Саве па до граница Старе Србије народ би само једно желио: да му владалац уз клицање целокупног Српства прослави свадбу у Сарајеву или Призрену!!” Тако је лични чин веридбе младог владара у очима *Истока* постао симбол много већег очекивања – очекивања да се у тренутку народног устанка испуни историјска мисија, започета још у доба кнежева Милоша и Михаила Обреновића.

Исток је настојао да личност младог владара повеже с народним ослободилачким идеалима и да његову будућу улогу прикаже као „националну мисију” која га очекује: „Ми смо уверени и то, да владалац Србије Милан Обреновић неће штети лучити своје интересе од интереса народних.” „Србија ће да предузме оно што хоће и што мора предузети; кнез ће штети оно што хоће Србија,” одјекивало је са страница овог листа. Следи готово пророчка реченица: „А кад се Србија умеша, запалиће се Исток!” Таква визионарска формула одражава не само наду у ослободилачку мисију Србије, већ и уверење да је наступио погодан тренутак за велики историјски чин: „Светли кнеже, као насљедник Немањића, као Обреновић, као врховни војсковођа ове земље разви дедину српску тробојницу и поведи нас на Косово.”

Нарочити апел упућен је српској омладини, која се позива да крене стопама Гарибалдијевих чета, да не чека званичну дозволу и да постане авангарда српског уједињења. „Имамо крви нове Душанове!”, узвикивало се са страница *Истока*, у жељи да српска младост узме пример од словенске

омладине из Чешке, Хрватске, Далмације и Словеније, која је већ слала добровољце у Херцеговину. Позивајући омладину да крене пут Херцеговине, *Исток* је истовремено подстицао и побуну у Босни како Османско царство не би могло да концентрише своје снаге само у једном месту, што би знатно олакшало положај херцеговачких устаника.³⁶

Исток је кнежеву веридбу искористио као повод за политички и патриотски манифест. Користећи мотиве таковске заставе и косовског завета, лист је младог владара представио као симбол националне мисије и будућег уједињења, док је српску омладину позивао да делује као авангарда ослобођења. Тако је лични догађај постао повод за родољубиви апел, који је повезао личну срећу владара са судбином народа и ширих националних идеала.

„Његова светлост доноси мир, а овде затиче рат”

Кнез се вратио у Београд 12. августа. Уприличен му је свечани дочек, уз пуцњаву топова и усклике мноштва. Међу присутнима је била и добровољачка чета која је јавно позвала владара да их поведе у рат против Османског царства. Ситуација у земљи је била напета, народ узбуркан, а добровољачке чете су јавно парадирале улицама српске престонице. Уследила су саветовања владе, под кнежевим председавањем, поводом писма великог везира, који је тражио званично објашњење српског става и војних покрета на граници. Кнез је био увеређен што је везир питање упутио њему, а не влади, али је одлучено да кабинет пошаље дипломатски одговор, истичући да ће Србија, упркос унутрашњем узбуђењу, настојати да одржи ред и мир.³⁷

Непосредан кнежев сусрет с усијаном атмосфером у земљи – коју је министар Богићевић конзулу Карцову сажето описао речима: „Његова Светлост доноси мир, а овде затиче рат” – послужио је младом владару за преиспитивање става руске и аустроугарске дипломатије према улози Србије у догађајима изазваним Херцеговачким устанком. Нарочито због чињенице да је убрзо по повратку с пута добио информацију да ће ускоро избити устанак у Босни.³⁸ По свој прилици, о овоме је кнеза обавестио Богићевић, који је 15. августа писмено извештен о томе. Министру је поменутог дана писао Гавро Вучковић Крајишник, национални радник и повереник српске владе, како су „нека позната браћа” посредством њега писала митрополиту Михаилу и Ђоки Влајковићу да спремају устанак на Преображење.³⁹

36 *Исток*, бр. 68, 27. јул / 8. август 1875; бр. 69, 30. јул / 11. август 1875.

37 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 358.

38 РБХУ, бр. док. 126, 127.

39 ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7.

Чим је 15. августа примио у аудијенцију руског конзула, кнез је одмах прекинуо саговорника и рекао му: „Знате за покрет у Турској.” Потом му је саопштио да се налази у тешком положају: „С једне стране – апсолутна немогућност да обуздам национални покрет у корист устанка у Херцеговини; с друге – абдикација, коју бих сада радије прихватио него да издам. Једини пут који ми преостаје јесте да подлегнем општем заносу и станем на чело свога народа.” Рекао му је да тај занос сматра историјском приликом: „Ако Србија жели да прихвати улогу словенског Пијемонта, улогу која јој је, чини се, одређена Провиђењем, она не би могла изабрати повољнији тренутак... Европа, тако једнодушна данас, тешко да може тражити од Србије неутралност, која би за њу значила самоубиство.”⁴⁰

У даљем разговору кнез му је нагласио да ће „готово извесно бити увучен у рат са Турском” и да то прихвата „на сопствени ризик”. Замолио је Карцова да одмах извести цара да влада и сав народ једногласно траже рат, те да он нема другог избора осим да крене у рат или да абдицира, и тиме у Србији дозволи револуцију и анархију. Истовремено, молио га је да сазна да ли би Русија бранила Србију од потенцијалног напада Аустроугарске уколико српска војска ступи на територију Османског царства. Том приликом кнез му је рекао да у Босни треба да избије устанак 18. августа и да ће то додатно отежати његов положај.⁴¹

Тих дана су преговори чланица Тројецарског савеза о посредовању између херцеговачких устаника и Османског царства улазили у завршну фазу. Њиховој иницијативи су се прикључиле Француска, Велика Британија и Италија. Барон Александар Генрихович Жомини, заступник министра иностраних дела, саопштио је француском амбасадору у Петрограду да је циљ сила да устанике наведу на покорност, Србију и Црну Гору на неутралност, а Османско царство на умереност и праведне реформе. Док је још трајало усаглашавање заједничког плана, у Петербургу се сматрало нужним да се Србија одврати од самосталних потеза. Због тога је руски дипломата Карцов добио јасну инструкцију: „Поновите кнезу одлучно, у име његовог императорског величанства, да ће, ако Србија предузме офанзивне акције против Турске, цар бити принуђен да је препусти свим последицама таквог изазова, ма колико оне биле тешке за земљу и за кнеза.”⁴²

40 РБХУ, бр. док. 126.

41 РБХУ, бр. док. 126; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 360.

42 Ч. Попов, *Француска и Србија*, 252–253; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 360; Л. В. Кузьмичева, *«Над Сербией смилуйся, Боже!» Очерки истории русско-сербских отношений накануне и в годы Великого восточного кризиса 1875–1878 гг.*, Београд, 2022, 129–130.

Кнез Милан Обреновић је оштро опоменут и од аустроугарске дипломатије. Конзул Никола Вреде изјавио му је, у име своје владе, да какав год био исход рата који он можда сматра неопходним да покрене на сопствени ризик, Аустроугарска никада неће дозволити формирање независне словенске државе на својим границама. Још мање ће толерисати да Србија, игноришући представке гарантних сила, напусти свој неутрални положај. Ако се српска кнежевина упусти у рат без пристанка тих сила, она ће се лишити њихове заштите у случају да ратни подухвати пођу по злу, био је изричит дипломатски представник Двојне монархије.⁴³

Опоменут и од конзула осталих великих сила да задржи неутралност, кнез Милан је на свечаном пријему у двору поводом свог рођендана, 22. августа, јавно изјавио да му лична позиција изгледа све тежа јер се налази између формалних захтева Европе и једногласних жеља народа којим мора да управља.⁴⁴ Та његова изјава одзвањала је као признање о тежини положаја младог владара, који покушава да помири очекивања сила и националне тежње у земљи.

Упозорења гарантних сила, посебно Русије и Аустроугарске, да ће Кнежевина Србија сносити последице уколико наруши мир са Османским царством и активно се укључи у помагање устанка у Херцеговини и Босни, као и војна неспремност Србије, утицали су на кнеза Милана да одустане од сваке помисли на рат у том тренутку. Истовремено, подржао је све мере које су се односиле на помоћ устаницима, водећи рачуна да Србија не угрози свој аутономни положај, било у револуцији или страној окупацији, којом је Османско царство отворено претило гомилањем својих трупа на граници са српском кнежевином. Сваки потез морао је да буде прецизно мерен јер је од њега зависила судбина земље.⁴⁵ Још један велики изазов био је избор нове владе, која би га подржала у доношењу важних државних одлука у тренуцима када се земља налазила пред унутрашњим и спољнополитичким изазовима. У тим данима, кнежева мудрост и одлучност били су кључни за очување мира и стабилности у Србији.

На изборима одржаним 15. августа, либерали су остварили убедљиву победу, ослањајући се на своју ратну политику и снажну пропаганду. Победа им је дала јасну политичку предност, а влади Данила Стефановића повод да још исте вечери одлучи да се повуче. Следећег дана, председник Министарског савета поднео је кнезу оставку свог кабинета. Владар је уважио ову одлуку, али је задржао министре на дужности све до формирања нове

43 РБХУ, бр. док. 127.

44 ТНА, FO, 260/3, В. Вајт – лорду Дербију, Београд, 18. август 1875; РБХУ, бр. док. 131.

45 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 360–361.

владе. После више од две недеље преговора и неуспеха у покушају да се створи коалициони кабинет конзервативаца и либерала, 31. августа формирана је Влада Стевче Михаиловића, у историографији позната као Прво акционо министарство. Михаиловић је формално био њен председник и министар грађевина, али стварним радом кабинета управљао је искусни државник и дипломата Јован Ристић, који је као министар иностраних дела у пракси преузимао и функцију заменика председника владе када је то било потребно. Поред Ристића, кључну улогу је имао Јеврем Грујић, министар унутрашњих дела.⁴⁶

Заграничне активности

Гавро Вучковић, „родољуб српски из Босне“, који је дојавио 15. августа министру иностраних дела Милану Богићевићу да се у Босанској Крајини припрема устанак, планиран за Преображење, истог дана упутио се у Костајницу (данашња Хрватска Костајница), где га је чекала поверљива мисија. Већ три дана раније, 12. августа, Богићевић је одобрио да Вучковић добија месечно издржавање од десет дуката из касе ванредних трошкова Министарства иностраних дела. Када је кренуо на пут, из истог фонда му је исплаћено шездесет дуката за „извесну цел“, што је у суштини било намењено за покривање путних трошкова. Све је било спремно за дуг и ризичан пут.

Задатак га је водио у Костајницу, где је требало да се састане са „познатом браћом“, која су већ обавестила митрополита Михаила и Влајковића да је устанак на помолу. Вучковић је планирао и да позове на разговор групу босанских Турака, које је својим посредовањем и новцем неколико година раније успео да избави из тамнице у Коњи. Намера му је била да их придобије за заједничку борбу, наглашавајући да их не дели вера, већ спаја заједничко порекло, језик и отаџбина: „Да смо браћа по отечеству, крви и матерњем језику, а што они верују Мухамеда, иду у џамију, светкују петак, то ништа немари. Ако им је мало петак што га светкују, нека приме и четвртак и сриједу, само нека буду поштени људи, а као што сам казао браћа смо, и једнакаћемо права и законе уживати.“ Истовремено је планирао да спречи сваку склоност устаника ка сарадњи са Двојном монархијом, а уколико би уочио такве тежње, настојао би да их „сасече у корену“. У том

46 Поред Михаиловића, Ристића и Грујића, чланови владе су били: Радивоје Милојковић, министар правде, Алимпије Васиљевић, министар просвете и црквених дела, Коста Јовановић, министар финансија и Тихомиљ Николић, министар војни. АСАНУ, ИЗ, ЗДС I, 14.556/607; *Српске новине*, бр. 173, 4/16. август 1875; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 359, 361; *Владе Србије 1805–2005*, ур. Р. Љушић, Београд, 2005, 132, 135; Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, Нови Сад, 2023, 314.

контексту, намеравао је и да поврати из Загреба фра Гргу Шкарића, који је доскоро боравио у Београду под именом Јово Косановић. Након Костајнице, Вучковић је предвиђао да отпутује у Сплит и посети тамошње трговце и националне раднике – Јова Ерцега Скоблу и Косту Вучковића. Мисија је била ризична и захтевна, али Гавро Вучковић је веровао да ће месец дана на терену донети значајан резултат.⁴⁷ Све је било у знаку велике наде – да ће Срби у Босанској Крајини подићи свој глас и покренути устанак.

Устанак је избио 16. августа, два дана пре него што је био планиран. Активну улогу у његовом подстицању имали су Перо Бабић, брат хајдучког харамбаше Голуба Бабића, и Гавро Бјеловук, родом из села Демировац код Козарске Дубице. Пре 16. августа ова двојица су стигла из Кнежевине Србије, где су до тада живели, и активно подстицала народ на оружану побуну у околини Козаре. Према извештајима бихаћког мутесарифа, већ 18. августа, у првим окршајима код Костајнице и Дубице, приметно је било присуство око пет стотина добровољаца из српске кнежевине. Истовремено, из Зворника и Новог Пазара стизале су вести о томе да је српска војска постојано распоређена дуж Дрине и да се трупе прикупљају у Ужицу. Бањалучки паша је 19. августа добио обавештење да се, паробродом „Савске компаније“, упутило око три до четири стотине добровољаца из Србије како би пружили помоћ устаницима.⁴⁸ Догађаји су се развијали брзо: долазак добровољаца, припрема народа и организовање војних снага створили су напету атмосферу и најавили почетак озбиљног покрета.

Из Кнежевине Србије непрестано су одлазили добровољци, организовани у мање чете. „Србија делује отворено, и чак више него што се зна, у корист устанка“, забележио је један савременик. Наоружани добровољци шетали су улицама Београда, жандарми су их отворено спроводили на збориште – призори који нису остављали сумњу у намере српских власти. Била је јавна тајна да чете, наоружане пушкама које је обезбедила влада, одлазе у борбу под српским заставама. Пре поласка полагале су заклетву верности кнезу Милану Обреновићу у Манастиру Раковици, где им је било зборно место. „Чини ми се да се влада определила за отворено деловање у корист своје побуњене браће у Херцеговини и Босни“, бележи један посматрач, „и да, под притиском националног узбуђења, мора да бира између рата и револуције“. „Национална странка“ је све снажније захтевала акцију, док

47 ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7.

48 *Izjave bosanskih izbjeglica o razlozima njihovog bjegstva iz Bosne u avgustu i septembru 1875 godine (Građa iz Državnog arhiva iz Zagreba)*, prir. I. Kecmanović, Sarajevo, 1964, br. dok. 85; *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju 1875–78*, prir. H. Škapur, A. S. Aličić, Sarajevo, 1988, br. dok. 2–10a; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд, 1996³, 67, 69–74.

се у јавности спекулисало да ће и Скупштина кренути истим путем. Сумње у кнежеву одлучност будиле су гласине о могућем државном удару, којим би се спасао од политичког суноврата.⁴⁹

У Београду је истовремено настављено прикупљање прилога за устанике. Главни одбор је одржавао живу везу са одборима у пограничним крајевима Јужне Угарске, Хрватске и Славоније, одакле је устаницима такође пристизала подршка. Постављање српске војске на границу према Босни тумачено је као корак ближе ка отвореној помоћи. Устаници су у томе видели охрабрење, а у српској престоници расло је узбуђење, додатно подстицано писањем штампе, која је од 18. августа почела да доноси вести о устанку у Босанској Крајини. Најратноборнији је, као и раније, био лист *Исток*. У том набоју одјекнуо је и говор професора Велике школе Гиге Гершића, који је страствено истицао апсолутну потребу да Србија оружаном помогне устаницима.⁵⁰

Ђока Влајковић, који је у то време вршио дужност председника Главног одбора, активно је радио на организованом слању чета преко Дрине, док су Ђорђе Стратимировић и песник Стеван Владислав Каћански били задужени за врбовање добровољаца из Аустроугарске монархије. Из касе предвиђене за ванредне трошкове Министарства иностраних дела свој тројици су издаване велике новчане суме. Тако је Влајковићу у четири наврата, од 17. августа до 2. септембра, исплаћено 1.500 дуката царских у злату и 1.030 у рубљама, Каћанском сто, а Стратимировићу две стотине дуката. Крајем августа је генералу Фрањи Заху дато седам стотина дуката за херцеговачке устанике, а нешто раније исплаћено је четири дуката Ђорђу К. Петровићу, бившем нареднику из Београда који је отишао у Херцеговину.⁵¹

Посебно треба поменути Васу Видовића, трговца из Старе Градишке, који је још од 1873. одржавао поверљиве везе са српском владом. Као један од главних организатора устанка у Босанској Крајини, рачунао је на подршку Србије у том ослободилачком подухвату. Према сећању Вида Билановића, трговца из Свињара (данашњег Српца), Видовић му је 13. августа са пароброда упутио писмо да подигне народ у свом крају, док се он запутио у Београд у потрази за оружјем и муницијом. Посредовањем Милана Богићевића, Видовића је примио кнез Милан Обреновић. Владар га је срдечно дочекао и обећао помоћ, уз савет да увек на првом месту чува

49 TNA, FO, 260/3, В. Вајт – лорду Дербију, Београд, 17. август 1875; ДАС, МИД–ПО, 1878, Ф I, Б/2, пов. бр. 746; DPIR, I/II-a, br. dok. 13, 16, 18, 19, 20, 21.

50 DPIR, I/II-a, br. dok. 18, 20, 21; *Видовдан*, бр. 165, 6/18. август 1875; *Српске новине*, бр. 175, 7/19. август 1875; *Исток*, бр. 72, 7/19. август 1875; бр. 73, 10/22. август 1875; бр. 75, 13/25. август 1875.

51 ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7; 1878, Ф I, Б/2, пов. бр. 746; ПО, к. 143, бр. 78; к. 147, бр. 126.

српске интересе: „Не заборавите само да сте Срби, а ја ћу за вас учинити што будем могао.”⁵²

Убрзо потом, из Србије је устаницима упућено хиљду и пет стотина пушака и сто тридесет сандука муниције. Транспорт наоружања припремио је и организовао Главни одбор у Београду, на челу са Влајковићем. Под окриљем ноћи лађа је довучена испод Куле Небојше, војна стража привремено уклоњена, складишта отворена, а савски трговци натоварили су оружје и муницију на пловило, које се затим упутило уз Саву ка устаничком подручју. Истовремено, Одбор је у Београду окупљао искусне предводнике и учеснике ранијих буна и слао их да распирују устаничку ватру у својим крајевима. Најпознатији међу њима били су Петар Поповић Пеција и Голуб Бабић, вође устанка у Босанској Крајини 1858. године. Пеција, који је годинама радио као пандур у Тополивници у Крагујевцу, добио је 20. августа 1875. године двадесет дуката за путне трошкове до Босанске Крајине, где се упутио са Видовићем како би дочекали транспорт оружја. Бабић пак, који је живео са својом породицом у селу Стублине код Обреновца и бавио се трговином, у Београд је стигао неколико дана пре избијања устанка и одсео у гостионици „Код Лимана”. Са педесетак сабораца напустио је град после 20. августа и кренуо у југозападну Босну да организује устанак – по договору Влајковића и министра иностраних дела.⁵³

Међу онима који су у Србији окупљали добровољачке чете посебно се истицао поп-војвода Жарко Љешевић из Пиве. Од краја шездесетих година живео је у Ужицу, добијајући месечну помоћ из касе ванредних трошкова Министарства иностраних дела. Управо је Ужице постало једно од главних упоришта добровољаца – у њему су уточиште налазили знаменити Срби из крајева под османском влашћу. У истом кругу били су и капетан Окица Видаковић Каљевић из Дробњака, хајдучки харамбаша Јован Глушчевић из Камене Горе код Пријепоља, Маринко Леовац из Крћа код Пљеваља и Јован

52 Васо Видовић је кнежеве речи памтио до краја живота и због тога је у устанку остао до краја веран Милану Обреновићу и Србији. О пријему код кнеза увек је причао са много узбуђења, завршавајући своје казивање речима: „Могу говорити о кнезу Милану што хоће, али према Босанцима се показао том приликом као човек и као Србин. Ја му то нећу заборавити док сам жив.” В. Чубриловић, *Босански устанак*, 76–77; Н. Урић, *Васо Видовић – политички вођа Босанског устанка 1875–1878*, Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (поводом 140 година од подизања устанка), гл. ур. Б. Микановић, Бања Лука, 2015, 77–87; Б. Пивашевић, *Житије Вида Билановића*, Србац, 2017, 45.

53 АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јеврема Грујића (=ЈГ), бр. 10.025/39, 205; ЈР, XVII/1, бр. 234; XXVII/5, бр. 173, 176; ДАС, ПО, к. 143, бр. 78; DPIR, I/II-a, br. dok. 18; *Српске новине*, бр. 169, 30. јул / 11. август 1875; В. Чубриловић, *Босански устанак*, 77; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд, 1996³, 113, 118.

Кулић Зелен из Пиве. Сви су, као и Љешевић, у Србији нашли прибежиште и живели о трошку владе. Уз њих су стали и Вук Јоловић из села Црљенице код Пљеваља и Ристо Михаиловић из Пријепоља. Љешевић је у два наврата путовао у Београд и у Манастиру Раковици окупљао добровољце. На Преображење, 18. августа 1875. године, добио је одобрење од кнеза Милана да са четама пређе у Новопазарски санџак и подигне тамошњи народ на устанак, за који је већ раније било договорено да отпочне 27. августа, на Велику Госпојину. Но, три дана раније, у околини Пријепоља је избила Бабинска буна, названа по селу Бабинама, завичају проте Јевте Поповића, њеног вође.⁵⁴

У освит 27. августа, Жарко Љешевић и Маринко Леовац су са пет стотина људи прешли Увац на Клаку, док су Јован Глушчевић, Вук Јоловић и Ристо Михаиловић са три стотине бораца прешли код Кокиног брода. Пет дана касније, Стеван Митровић из Шапца се са шездесет људи упутио на турску територију преко Заовина на Тари. Српске чете разгореле су варницу устаничког духа од Пљеваља, Пријепоља и Нове Вароши до Вишеграда. Ипак, овај покрет није могао да прерасте у устанак српског народа. Локално становништво није имало довољно оружја и муниције, а сукоби око поделе плена и недостатак јединственог вођства гасили су пламен побуне. Љешевић се није успео наметнути као предводник.⁵⁵

Док су чете из Србије деловале у Старом Влаху и Доњем Полимљу, паралелно се припремало пребацивање добровољачких јединица у Босанску Посавину. Највећи подухват започео је под окриљем ноћи 2. септембра – три стотине шездесет добровољаца прешло је Дрину на Ади Курјачици, у близини Лознице, после причешћа у Манастиру Чокешини. Чете су предводили искусни борци: Јован Панић из Дворова код Бијељине, некада кмет у родном месту, а потом жандарм у Београду; Ристо Јејић из Црквине код Градачца, један од предводника побуне у Босанској Крајини 1858, који је дуго боравао у Србији и примао издржавање из ванредних трошкова Министарства иностраних дела; и Јован Самарџић из Босанске Крајине, који је раније хајдуковао уз Голуба Бабића. Међутим, у наредна два дана чете су разбијене. Једино је Јејић, од предводника, успео да преживи и да се са 42 саборца врати у Србију, носећи тешку успомену на неуспели покушај и храброст својих људи.⁵⁶

54 ДАС, МИД-Б, 1866–1875, к. 3–7; АСАНУ, Лични фонд Матије Бана (=МБ), XVII, инв. бр. 17/44; В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875–1878*, Титово Ужице, 1968, 35–53.

55 АСАНУ, ЈР, XVII/6, бр. 184, 197; XVII/2, бр. 43, 44, 46, 51; МБ, XVII, инв. бр. 17/44; ИЗ, ЈГ, бр. 10.025/14, 23, 51, 77, 81; ДАС, ПО, к. 39, бр. 131; А. М. Савић, *За ослобођење и уједињење*, 121–124.

56 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, бр. 10.025/32, 40, 41, 131; ДАС, МИД-Б, 1860–1875, к. 2–7; *Дневник Игњата*

Паралелно са пребацивањем чета, оружја и муниције у Босну, у Србији се радило и на успостављању веза са Хрватима преко ђаковачког бискупа Јосипа Јураја Штросмајера. Иницијатива за ову сарадњу, по свему судећи, потекла је од пензионисаног мајора Антонија Орешковића. Претпоследњег дана јула кнез Милан је обавештен да бискуп Штросмајер жели тајни сусрет с њим, у Бечу или Београду. Владар је прихватио предлог, али је нагласио да би састанак требало да се одржи у Београду. Убрзо су се, међутим, појавиле противречне поруке: из Београда је стигла вест да Орешковић тврди како бискуп више воли да се разговор одржи у Бечу, али да нема ништа против да дође у Београд. Штросмајеру је, пак, најпре јављено да кнез жели састанак у Бечу, а недуго затим да ће он ипак бити одржан у престоници Србије. Иако је бискуп наслуђивао да иза тих нејасноћа стоји управо Орешковић, није одустајао од намере да се састане са српским владарем. Одлучио је да двадесетпетогодишњицу своје бискупске службе не прославља свечано, већ да почетком септембра крене у канонску визитацију и намерно се задржи два дана у Земуну, у нади да ће бити позван на аудијенцију код кнеза. Ситуација се, међутим, изненада променила због корака које је предузео Орешковић. Према једном документу, он је у другој половини августа послат на босанско-аустроугарску границу да врбује официре и испита стање у Босанској Крајини. Други извори, пак, сведоче да је 21. августа боравио у Такову са Милутином Гарашанином, сином државника Илије Гарашанина, где су заједно посетили бискупа Штросмајера.⁵⁷

У разговору са бискупом, обојица су истицали да Србија мора активно деловати у Босни јер, у супротном, кнез Милан ризикује престо. Орешковић му је тврдио да српска влада жели да се „Турска Хрватска“ (подручје северозападне Босне, између Уне и Врбаса), по старом праву прикључи Хрватској и Славонији. Но, да би се то остварило, Хрвати би морали учествовати у ослобођењу тог подручја. По мишљењу српске владе, требало би да се у Хрватској и Славонији подигне застава ослобођења, под хрватским именом и окриљем, отприлике у исто време кад Србија зарати. У складу са тим треба организовати добровољачке чете које би упале у Турску Хрватску. Од владе Хрватске и Славоније се ништа друго не би захтевало, осим да тај подухват незванично подржи. Антоније Орешковић је чак изразио спремност да лично, под хрватском заставом, руководи читавом акцијом. Разуме се, цела

Васића, протекло лозничког, књига I, Шабац, 1889, 70–71; Метоари Ђивка Crnogorčevića, прир. М. Filipović, Сарајево, 1966, 54–55; А. М. Савић, За ослобођење и уједињење, 124–126.

57 ДАС, МИД-ПО, 1875, Ф I, Б/2, пов. бр. 292, 321, 355; DPIR, I/II-a, br. dok. 18; *Korespondencija Rački Strossmayer, knjiga prva, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875.*, ur. F. Šišić, Zagreb, 1928, br. dok. 366, 368, 370.

ствар би се водила крајње опрезно, уверавао је Штросмајера.⁵⁸ Могуће је да је Орешковић, као искусан обавештајац, искушавао ђаковичког бискупа, покушавајући да открије његов став и реакцију, али нам није познато шта му је бискуп одговорио након ових уверавања.

Поред свих поменутих заграничних активности, српска влада је радила и на успостављању контакта са Бугарским централним револуционарним комитетом (БЦРК) у Букурешту, који је планирао устанак Бугара против османских власти. Тим поводом у Букурешт је послат бугарски војвода Панајот Хитов, који је живео у Србији, а 16. августа му је исплаћено педесет дуката за припрему подухвата. Пет дана касније, националном раднику Милошу С. Милојевићу дато је двеста дуката за организацију устанка у Старој Србији, док је трговац Никола Рашић Коле из Ниша, члан нишког завереничког комитета, добио сто дуката за исту сврху.⁵⁹

Прво акционо министарство је по преузимању дужности наставило дотадашњу активну заграничну делатност, али је истовремено настојало да се акција спроводи организовано и у што већој тајности, док је званично прокламована неутралност. На седницама Министарског савета, одржаним 3. и 4. септембра, донете су одлуке о прикривеној подршци устаничким покретима. Усвојено је да се, уколико се укаже прилика, тајно помогне бугарским четама да из Румуније пређу на територију под османском влашћу – финансијски, оружјем и муницијом. У случају да се те чете приближе српској граници, омогућио би се прелазак добровољаца из Србије на то подручје. На западној и југозападној граници, од ушћа Дрине у Саву до утока Рашке у Ибар, требало је тајно помагати и распиривати устанак у Новопазарском санџаку, Босанској Посавини и Крајини. За спровођење тог подухвата одређен је пуковник Ранко Алимпић, члан Државног савета, који је под званичним изговором обезбеђивања границе добио задатак да оснује добровољачке одборе, организује чете и пребацује их у Босански вилајет. За тај деликатан задатак стављени су му на располагање официри, 10.000 дуката, обавештајна сазнања и потпуна подршка цивилних и војних власти у западним и југозападним крајевима Србије.⁶⁰

58 Бискуп Јосип Јурај Штросмајер сматрао је да је неопходно да се Хрватска и Славонија активно укључе у ослобођење Босне и Херцеговине, те је предано радио на том циљу. Ипак, настојао је да хрватско учешће буде легитимисано под окриљем званичног Беча и владајуће династије, а не као тајни савез са Србијом. Своје гледиште мењао је у више наврата током Велике источне кризе. *Korespondencija Rački Strossmayer*, I, br. dok. 370; В. Ђ. Крестић, *Бискуп Штросмајер Хрват, великохрват или Југословен*, Нови Сад, 2021, 79–86.

59 ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7; МИД–ПО, 1875, Ф I, П/5–III, пов. бр. 335, 338, 340.

60 ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7; М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 294; М. Алимпић, *Живот и рад*

Јован Ристић је ангажовао свог старог повереника Илију Марковића, који је живео у Ужицу о државном трошку. Као надлежни министар, одредио је да му се из суме ванредних трошкова Министарства иностраних дела исплати сума од 50 талира како би могао да купи коња и да путујући по узбуњеним крајевима дуж границе редовно извештава о стању на терену. Истовремено је укинут кредит који му је раније отворен код ужичког окружног начелства, пошто је новац убудуће примао непосредно из касе министарства. Марковић је директно подносио извештаје Ристићу о борбама које су водиле чете из Србије у садејству са локалним устаницама против османских власти у Старом Влаху и у Доњем Полимљу. Поред њега, Ристић је добијао информације и из других извора, између осталих извештавали су га и Нићифор Дучић и Ранко Алимпић. Потоњи је слао рапорте и Јеврему Грујић, који је уз то, као надлежни министар, био редовно извештаван од полицијских органа власти.⁶¹

Неопходност обезбеђивања зајма за ратне припреме

Један од највећих изазова са којима су се суочили млади кнез Милан Обреновић и Влада Стевче Михаиловића била је Народна скупштина, која се састала у Крагујевцу 27. августа, на Велику Госпојину. Након уобичајених процедура – провере мандата посланика, избора скупштинског руководства и формирања одбора – очекивало се да кнез 9. септембра свечано отвори рад Скупштине својом беседом. У међувремену, Београдом су колале приче, подстакнуте написима страних новина, да ће се устаници обратити управо Скупштини са молбом за помоћ и да би, уколико добију њену подршку, могли предузети нове кораке у својој ослободилачкој борби.⁶²

Уочи отварања скупштинског заседања, владар је одржао састанак са министрима на којем је најважније питање било – у којој мери и на који начин помагати устанак у Босанском вилајету. Кнез је заступао директиван, прагматичан став: „Ја мислим да треба да помажемо устанак што јаче и што тајније, али да избегавамо рат с Турском, са којом ми не можемо војевати, јер то је још јака сила у војничком погледу.” Јован Ристић је изнео опаску

генерала Ранка Алимпића, 504–505; Записи Јеврема Грујића, књига трећа (Друга влада Обреновића и турски ратови), Београд, 1923, 108–109; С. Рајић, Спољна политика Србије, 382–385.

61 ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7; МИД–ПО, 1875, Ф I, Б/2, пов. бр. 416, 441; АСАНУ, ЈР, XVII/1, бр. 229–231, 234, 318–321; XVII/2, бр. 43–46, 48, 65, 71, 72, 87; XVII/6, бр. 184, 197; III/15, бр. 284; ЈГ, 10.025.

62 *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу и Београду 1875/6*, Београд, 1876, 1–21; *Видовдан*, бр. 179, 24. август / 5. септембар 1875; бр. 181, 27. август / 8. септембар 1875.

да би таква политика неизбежно могла довести до рата, док је Алимпије Васиљевић самоуверено тврдио да би по отпочињању рата дошло до подизања устанка у Старој Србији, те да би и Бугари устали на оружје. Кнез је узвратио да се неће упуштати у рат без руске подршке и да не може доћи до устанка, с обзиром на јаку концентрацију османских трупа на тим просторима. Као државник, према његовим речима, није се могао водити емоцијама, већ је имао обавезу да сачува тешко стечени аутономни статус Србије. Ипак, одсудно је поручио да помоћ устаницима новцем, оружјем и тајним слањем добровољаца не сме да престане и да се затражи одобрење Народне скупштине за закључивање зајма у висини од три милиона дуката. Средства су била намењена и за непосредну подршку устаницима и за евентуалне ратне припреме. Намера је била да се новац обезбеди унапред, па да се о даљим корацима одлучи тек по развоју догађаја у Босни и Херцеговини, али и у складу са ставом Русије према могућем српско-турском сукобу. С обзиром на висину предложене суме, министри су у почетку тврдили да је реч о огромном трошку, али је на крају договорено да се предлог изнесе пред народно представништво.⁶³

Сутрадан је кнез Милан свечано отворио рад Народне скупштине беседом у којој је одмах нагласио тежину историјског тренутка. Подсетио је посланике да су догађаји у суседним областима, у Босни и Херцеговини, довели Србију у сложен и осетљив положај. С једне стране, границе су биле под притиском – јаке османске трупе биле су распоређене у непосредној близини, што је приморавало погранично становништво да, уместо рада на својим њивама и летини, стално држи оружје у рукама и чува државне међе. С друге стране, у Србију је пристизао све већи број пребега, људи који су бежећи од „мача и ватре“ напуштали устаничке крајеве и тражили уточиште у Кнежевини. Кнез је у свом говору пластично описао ову двоструку тежину, и опасност на границама и хуманитарни изазов због избеглица, али је истовремено изразио наду да ће Висока Порта и велике силе пронаћи начин да донесу мир у немирне крајеве, „чија нам судбина не може бити равнодушна“. Тиме је, у дипломатски одмереном тону, назначио главни правац државне политике: очување стабилности, уз скупштинску подршку за одобрење зајма неопходног за помоћ устаницима и могуће ратне припреме.⁶⁴

Београдска чаршија је тих септембарских дана била узаврела од гласина и претпоставки. Сви су хтели да знају шта ће кнез рећи у својој

63 А. Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд, 1990, 103–104, 204–205; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 361–362.

64 *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу и Београду 1875/6*, 21–24; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 363.

беседи и каква је судбина чета које су се бориле у Старом Влаху и на Мајевици. Грађане је највише занимало хоће ли Србија ући у рат или ће се још уздржавати. Када је кнежева беседа објављена у новинама, лист *Исток* ју је протумачио као ратоборну и охрабрујућу, што се савршено уклапало у његову дотадашњу уређивачку политику, усмерену на подстицање борбеног расположења у престоници. Посебан утисак у јавности оставила је вест да су устанички предводници Петар Петровић Пеција и Остоја Јањетовић Корманош погинули код Гашнице 10. септембра 1875. године приликом преузимања оружја које је било послато из Србије. Значајан део тог оружја заплениле су аустроугарске и османске власти, које су добро знале одакле је пошиљка потекла. Са погибијом Пеције устанак у северној Босни изгубио је замаха који је добио његовим доласком.⁶⁵

Вест о погибији устаничких вођа код Гашнице одјекнула је снажно и изван граница Босне. Док су бечке и пештанске новине готово са ликованом извештавале о њиховој смрти, *Исток* је на насловној страни објавио потресну поруку: „Тужни гласи допадоше из Босне. Погибоше два јунака какве их ретко Босна рађа; погибоше два врла косовска осветника. Пеције и Остоје нема више међу устаницима...” Београд је ту вест примио са искреном жалашћу. Грађани су били дубоко погођени смрћу двојице хајдучких харамбаша који су у престоници већ уживали славу народних јунака. На њихову иницијативу, градске власти су дозволиле да се у Саборној цркви одржи парастос погинулима. Тога 18. септембра, у јутарњим часовима, храм је био испуњен до последњег места – окупљени народ је, у тишини и са свећама у рукама, одавао пошту Пецији и Остоји, чија је погибија постала симбол жртве за слободу. Молебани за „Пецију и Остоју, који славно падоше на бојишту за српску слободу” одржани су и у Пожаревцу, Крагујевцу и Великом Градишту, сведочећи о снажном одјеку који су њихове погибије изазвале у Србији.⁶⁶

Београђане је посебно занимало о чему се расправљало на Народној скупштини у Крагујевцу. Чаршија је брујала од питања и претпоставки – о чему се тамо говори, какве се одлуке доносе и каква ће бити садржина скупштинске адресе, која је требало да представи званичан одговор на кнежеву беседу. „За адресу непрестано испиткивање и нагађање о њеној

65 ДАС, ПО, к. 143, бр. 42; АСАНУ, ИЗ, ЈГ, бр. 10.025/205; ЈР, XVII/1, бр. 234; XXVII/5, бр. 160, 173, 176; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876.*, прир. М. Јагодић, Београд, 2006, 293–294.

66 ДАС, ПО, к. 143, бр. 51; *Српске новине*, бр. 195, 2/14. септембар 1875; *Исток*, бр. 83–85, 2/14. – 7/19. септембар 1875; бр. 88, 16/28. септембар 1875; *Старо ослобођење*, бр. 8, 5/17. септембар 1875; бр. 10, 10/22. септембар 1875; М. Ђ. Милићевић, *Дневник II*, 296, 297.

суштини. Држи се увелико да неће бити одсечна за рат, но увијена, као и беседа што је”, бележио је један савременик. Занимање јавности додатно је подстицала чињеница да је Одбор за адресу имао чак тридесет пет чланова, готово трећину свих посланика, што је указивало на значај који се том документу придавао. Сви су очекивали шта ће Скупштина поручити, а званични акт није нестрпљиво ишчекивао само народ, већ и кнез, као и дипломатски представници великих сила, који су будно пратили сва дешавања у Србији.⁶⁷

Комбинацијом преговора, промишљене јавне аргументације и чврсте реторике, влада је успела да обезбеди већину у Одбору за адресу, а потом и у Народној скупштини, за усвајање адресе као јавног акта, али и тајног додатка који је у ствари представљао контролисани план деловања у ванредним околностима изазваним устанцима српског народа у Херцеговини и Босни. Кључно питање пре рада на овим актима било је какав став Србија треба да заузме према устанку. Одборници су били једногласни у мишљењу да устанике треба подржати, али су се поделили по питању да ли ту подршку пружити чак и по цену уласка земље у рат. Приликом поновљеног гласања 13. септембра, за које је претходно припремљен терен, гласало је тридесет и троје одборника, један је био одустан, а један уздржан. Двадесет један одборник подржао је помоћ устанку „са свим жртвама, које то помагање буде изискивало, па макар то помагање и рат изазвало”, док је њих дванаесторица гласало да Србија само треба да чува своје границе и да не потпомаже устанак. Документа су 17. септембра представљена Народној скупштини, од које се очекивало да их усвоји. Атмосфера у Скупштини била је напета и драматична: доминирале су снажне емоције, патриотска реторика и дубока дилема због ризика рата. Кључну преокретницу донели су енергични и тактични наступи Јована Ристића и Јеврема Грујића. Коначним гласањем, 77 посланика подржало је помоћ устанку, без обзира на последице, 30 се противило, а петорица су била уздржана од гласања.⁶⁸

Коначно, 19. септембра усвојени су адреса – свечани одговор Народне скупштине на беседу кнеза Милана Обреновића, као и *Тајни додатак уз адресу садржавајући назначење потреба, средстава и мера које би се имале узаконити за ванредне прилике*. У уводу адресе, Народна скупшти-

67 ДАС, ПО, к. 143, бр. 52; АСАНУ, ЈР, III/15, бр. 296, 297; XXVII/5, бр. 183; Н. Крстић, *Дневник*, 294.

68 *Записи Јеврема Грујића*, III, 109–147; *Животопис Јеврема Грујића*, 95–103; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878. Прва књига, први рат*, Београд, 1896, 49–53; П. Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, Београд, 2017, 131; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 385–387; Д. Радовић, *Јован Ристић*, 332–333.

на се позива на речи кнеза Милана да је Србија заиста у тешком положају и намерно подсећа владара на његову младалачку прокламацију из 1872, када је обнародовао своје пунолетство, *„да би грешно било изгубити и најмању тековину наших отаца, а мало поносно да сами ништа не привредимо“*. Те речи, *„дубоко урезане у срцу сваког Србина“*, позив су на одговорност и истичу *„вољу српског народа да се нађе на висини свог положаја“*. Скупштина је изјавила да је народ спреман да брани отаџбину, чува тековине *„великог Милоша и наших дедова“* и принесе сваку жртву *„на свети олтар домовине“*, обећаваши да ће на кнежев позив устати као један човек. Још снажнији тон имају речи о сународницима у Босни и Херцеговини: *„Господару, вековечне патње принудише нашу браћу у Босни и Херцеговини, те усташе, да се с оружјем у руци боре за своја човечанска и народна права. Проливање њихове крви вређа наша братска осећања; њихов очајни глас налази племенитог одзива и у осталом просвећеном свету. Ми не можемо, ми не смемо бити равнодушни према њиховој судбини.“* Народна скупштина обећава кнезу да ће бити његова *„најчвршћа потпора у настојањима да се узнемирени крајеви успокоје и нашој патничкој браћи прибави стално задовољење“*.⁶⁹

Тајни додатак је био правно конципирани документ, који је давао влади овлашћења да подигне зајам од три милиона дуката за помоћ устанку *„за ослобођење наше браће у Турској“*, за ратну спремност Србије и у случају уласка у рат против Османског царства. Одобрено је снабдевање устаника оружјем и муницијом, укључујући и већ издато, док је деветочлани скупштински одбор добио контролна овлашћења. Документ је предвидео мере за ратне околности: обезбеђење резерви хране, смањење плата чиновника (осим официра и лекара), умањивање кметовских дажбина и свештеничких такси и слично. Последњи члан одређивао је да закон ступа на снагу одмах по кнежевом потпису.⁷⁰

Српска влада је тих дана стајала на прагу велике неизвесности, улазила је у велику игру без чврстих извора информација. Вести које су стизале из Босне и Херцеговине биле су противречне, често непроверене и обојене гласинама. Стога је влада настојала да дође до што поузданијих података о приликама у Босанском вилајету. Само два дана након свечаног усвајања адресе у Скупштини, на седници Министарског савета је одлучено да се пошаље поверљив човек који ће на лицу места сагледати право

69 *Српске новине*, бр. 201, 10/22. септембар 1875.

70 *Записи Јеврема Грујућа*, III, 144–147.

стање ствари. Избор је пао на Алексу Стојковића, секретара Министарства финансија, коме је министар иностраних дела Јован Ристић лично уручио детаљна упутства. Задатак је био јасан: требало је да обиђе пограничне крајеве, сопственим очима види развој устанка и влади донесе поуздане извештаје. Стојковићу је одређена дневница од два дуката и надокнада путних трошкова, али оно што је понео са собом било је много више од административне мисије. Већ сутрадан кренуо је на пут, носећи на својим плећима терет велике одговорности.⁷¹

Убрзо након тога у Београд је стигао српски агент Стеван Богдановић из Брода у Славонији, у друштву трговца Теше Црногорчевића из Брода у Босни. Њихов долазак био је мотивисан намером да од српских власти затраже помоћ и подршку за подизање устанка у Црногорчевићевом крају. Недуго потом, министар иностраних дела Јован Ристић наложио је да се његовом старом поверенику Томи Павловићу исплати педесет дуката и повери задатак да обиђе пограничне делове Угарске и Хрватске. Павловић је требало да, по добијеним упутствима, испита ставове угарских и хрватских власти према устанку у Босни, а колико је могуће, и у Херцеговини.⁷²

Све даље одлуке Првог акционог министарства свеле су се, у ствари, на једно питање: хоће ли кнез Милан својим потписом запечатити тајни додаток адресе. Тај папир, скривен од очију јавности, носио је тежину обећања – Србија ће, ако околности затраже, оружјем стати уз устанике у Босни и Херцеговини. У том тренутку није се радило само о дипломатској формули. Потпис младог кнеза значио је избор између опрезне одбране и пута који је могао да уведе земљу у рат.

На дан усвајања скупштинске адресе, 19. септембра 1875. године, кнез Милан Обреновић званично је обавештен о јавном делу акта, али не и о тајном додатку. Сазнање од руског конзула да постоје два документа довело је до напетих односа са владом. Када је 22. септембра примио депутацију која му је предала акте, кнез је оштро ставио до знања да не одобрава „радњу Ристићеве владе”: „Она хоће да увуче земљу у рат, а ја то не дам без велике нужде, јер нећу да метнем на коцку ово парче крваво стечене земље и престо који сам наследио од својих славних предака.” Ристића је сматрао

71 *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкерковић, Београд, 1952, 139; *Стање босанског устанка у јесен 1875. године (према извештају повереника српске владе)*, прир. Ј. Војводић, Зборник Матице српске за историју 47–48 (1993), 151.

72 АСАНУ, ЈР, XVII/1, бр. 234; ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7.

најодговорнијим: „Он бар треба да зна да ми, мали и овако неспремни, не смемо се играти ватром, јер можемо опрљити прсте.”⁷³

Кнез је одбијао да озакони тајне скупштинске одлуке и инсистирао на томе да Ристић хитно дође у Београд. Када је министар иностраних дела стигао у престоницу, схватио је да су погледи кнеза и владе различити. Владар је био сагласан да влада предузме кораке за тражење зајма, а ако у томе успе, онда да закључивање зајма одобри Народна скупштина. У тајним скупштинским протоколима требало је потом забележити да је циљ зајма првенствено војна спрема Србије, потом помоћ устаницима у новцу, а деловање чета да се одложи до завршетка ратних припрема у земљи. Велика концентрација турске војске на српским границама сигнализирала је могући напад уколико се настави са слањем чета на османску територију. У договору са Ристићем, кнез је 28. септембра потписао указ о премештању Скупштине у Београд.⁷⁴

Активно помагање српске владе устаницима у Босанском вилајету узбуркало је велике силе, забринуте због потенцијалног сукоба Османског царства са Србијом. Нарочито их је узнемирила чињеница да је Народна скупштина дала овлашћење влади за закључење зајма, што је тумачено као корак ка војним припремама. Премештање Скупштине у Београд, упућивање војске на границу и неслагања између кнеза и министара додатно су појачали њихову забринутост. Конзули великих сила припремили су протестну ноту, која је Србији преносила да ће сваки прелазак наоружаних одреда преко границе бити сматран актом агресије. Позивали су се на званичну изјаву Порте да не намерава да нападне Србију и захтевали повлачење војске са границе. Кнез Милан, свестан да би у случају конфликта Србија остала сама насупрот Европи и Русији, осећао је снажан притисак.⁷⁵

Користећи се чињеницом да је великим силама било потребно време да усагласе своје ставове поводом демарша Првом акционом министарству, владар је одлучио да хитро делује. Четвртог октобра изненада је дошао у Велику школу, где је заседала Народна скупштина. Његова одлучност да сам уђе на скупштинско заседање, без министара које је оштро искритиковао,

73 АСАНУ, ЈР, III/17, бр. 323; XXVII/5, бр. 184; Љ. Каљевић, *Моје успомене*, прир. С. Турлаков, Ужице, 2006, 12–14; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 366–367; Д. Радовић, *Јован Ристић*, 333–334.

74 АСАНУ, ЈР, XXVII/5, бр. 198; ТНА, FO, 260/3, В. Вајт – лорду Дербију, Београд, 30. септембар 1875; *Српске новине*, бр. 207, 17/29. септембар 1875.

75 АСАНУ, ЈР, III/15, бр. 295, 297, 300, 302–304; III/17, бр. 319, 320, 323, 332; ТНА, FO, 260/3, В. Вајт – лорду Дербију, Београд, 24, 25, 30. септембар и 4. октобар 1875; *Дипломатско представништво Србије у Бечу. Том I, 1874–1877*, прир. М. Перишић, Ј. Рељић, С. Рајак, Београд, 2018, бр. док. 51, 53, 55–57, 58, 60; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 367.

изазвала је оставку владе, коју је он одмах прихватио. Потом је директно разговарао са народним посланицима, најпре у скупштинској сали, а потом у двору. Изложио им је реалну ситуацију: земља није спремна за рат, нема поуздане савезнике, војна спрема је непотпуна, а подршка Русије неизвесна. Кнез је тражио од посланика да заједно одлуче о кључним питањима: да ли ући у рат, покренути војну спреду и подићи зајам. Већина је подржала његов став против рата, али се сложила око потребе да се војска припреми. Кнежева одлучност, способност да преузме контролу и директно разговара са посланицима, омогућила је Србији да обезбеди довољно времена за војну и финансијску приреду у критичном тренутку.⁷⁶ Кнез је и те како био свестан да је Србија војно неспремна, а као додатна потврда послужио му је *Извештај о спреди за рат 1875.* који је израдио Антоније Орешковић два дана пре пада владе. До бискупа Штросмајера стигла је вест да се кнез управо позивао на Орешковићев извештај како би уверио посланике да Србија не може да ратује.⁷⁷

Изазивањем пада кабинета и утицајем на промену става народних посланика према рату, кнез Милан Обреновић одлучно је показао великим силама да је он лично гарант мира и стабилности у Србији, а не Прво акционо министарство и Народна скупштина. Тиме је пред силама јавно дезавуисао тајне скупштинске одлуке које је народно представништво донело под утицајем владе, док је нова влада, коју је 8. октобра формирао Љубомир Каљевић, у тајности наставила приреду за рат. Задатак Каљевићевог кабинета је био јасан – поправити тешко наслеђено стање. Прикупљање новца, измене у војној организацији, нови распореди официра, набавка оружја и дискретна помоћ устаницима у новцу и оружју постали су њена свакодневна делатност. Слање чета је обустављено три дана пре формирања владе, по наређењу кнеза Милана, док је коначна одлука о њиховом распуштању донета 23. октобра.⁷⁸

76 Љ. Каљевић, *Моје успомене*, 15–16; А. Васиљевић, *Моје успомене*, 105; *Записи Јеврема Грујића*, III, 149–150; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 368–371; Д. Радовић, *Јован Ристић*, 333–334.

77 ДАС, ПО, к. 137, бр. 1; *Korespondencija Rački Strossmayer*, I, br. dok. 379.

78 Пуковник Ранко Алимпић је успешно организовао мрежу добровољачких одбора, ради прикупљања и слања добровољаца у Босну. Београдски одбор, којим је руководио трговац Лазар Трифковић, слао је чете до Шапца, одакле су упућиване у Манастир Чокешину на обуку, под надзором српских официра. У обиласку Шабачког, Подринског, Ужичког и Ваљевског округа, Алимпић је образовао нове добровољачке одборе и наредио јачање обуке, дисциплине и граничне одбране. Поставио је поверљиве људе за прикупљање обавештајних података у Посавини и наредио да се све активности спроводе потајно како би се избегле дипломатске компликације са великим силама

На седници Министарског савета 13. октобра донета је одлука да се Народној скупштини предложи усвајање тајне законодавне мере којом би се влади омогућило да, под одређеним условима, закључи зајам у земљи или иностранству у износу од два милиона царских дуката (двадесет и четири милиона динара). Та средства требало је да се користе под надзором Скупштине или посебног одбора, а била би намењена за убрзање ратних припрема, подршку устанку у Херцеговини и Босни, као и за збрињавање избеглица са устаничког подручја. Влада је затражила и овлашћење да, пре него што се зајам формално закључи, може користити средства из државне касе, уз обавезу да се касније трошкови покрију из позајмице или других извора. У случају избијања рата, предвиђено је и привремено смањење плата државним службеницима.⁷⁹

На дан када је влада поднела предлог, Народна скупштина је усвојила тајну законодавну одлуку којом је одобрен зајам, прецизирана његова сврха и начин трошења средстава. Влада је овлашћена да позајми новац ради ратних припрема и „подпомагања наше страдајуће браће у Турској”, односно за одбрану интереса и права српског народа. Према одлуци, од укупне суме зајма, до осамнаест милиона динара било је намењено за војну спремну, а до шест милиона за помоћ сународницима под османском влашћу. Док се зајам не закључи, влади је било дозвољено да за ове потребе користи готовину из државне касе. Такође су предвиђене мере које би ступиле на снагу уколико Србија уђе у рат. Одређено је да ова одлука остане државна тајна све док се средства не употребе или док Скупштина и влада не одлуче другачије. Неколико дана касније, Скупштина је усвојила и *Закон о државном зајму*, који је кнез потврдио крајем децембра.⁸⁰

У складу са тајним одлукама Народне скупштине, министру војном Тихомиљу Николићу је 30. октобра стављено на располагање пет хиљада дуката „за подпомагање и одржање устанка у Босни и преко зиме”. Већ следећег дана одобрено му је додатних шест стотина дуката ради „утврђивања свезе са Арнаутима”. До краја године, 25. децембра добио је још три хиљаде

и Османским царством. На југозападној граници, након повлачења из Новопазарског санџака, добровољачке чете су се реорганизовале на Златибору. Формирано је десет чета са око 550 људи, а уз њих још четири чете у Подрињу и Шапцу. На дан када је кнез Милана наредио да се обустави слање чета, било је спремних 14, укупно око 1.100 добровољаца који су чекали наређење за прелазак преко Дрине и Увца. С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 371–372; А. М. Савић, *За ослобођење и уједињење*, 127–132.

79 *Записи Јеврема Грујића*, III, 150.

80 *Записи Јеврема Грујића*, 152–155; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 391–392.

дуката за набавку оружја и муниције за устанике. Кнез је све ове издатке званично одобрио 30. децембра, уз дозволу да се у исте сврхе потроши још 12.000 дуката. Током пролећа 1876. Николићу су из државне касе исплаћене додатне суме – 10.000 дуката крајем зиме и још толико почетком маја. Тако је од октобра 1875. до маја 1876. за подршку Босанском устанку издато укупно 40.000 дуката – износ који сведочи о одлучности Србије да устанак одржи живим до пролећа, када је намеравала да се сама упусти у рат против Османског царства. Поред ових издатака, српска влада је издржавала бројне избеглице са устаничког подручја, новчано помагала депутације из Босне које су долазиле у земљу ради договора око даљих устаничких акција, те покривала њихове путне трошкове и боравак.⁸¹

У јесен 1875. српско друштво је показало изузетну хуманост и националну солидарност према устаницима и страдалницима из Босне и Херцеговине. Акцију помоћи предводио је Главни одбор у Београду, над којим је 3. октобра председништво преузео митрополит Михаило. Он је уједно, већ од 29. августа обављао и дужност председника Међународног комитета за помоћ херцеговачким устаницима у Паризу, чиме је српска хуманитарна иницијатива добила и међународни карактер. Уз Одбор, нарочиту ревност показало је и новоосновано Женско друштво, које је већ на првом састанку 6. септембра у Вишој женској школи донело одлуку да се формира одбор од двадесет чланица ради организовања помоћи „једној браћи Херцеговцима, који се боре за веру, народност и слободу”. Већ наредних дана објављен је проглас којим се све Српкиње позивају да приносе дарове – у рубљу, хаљинама, тифтику или готовом новцу, „па били и најмањи, јер и најмањи дар биће знак саучешћа и љубави”. Слични позиви на милосрђе одјекивали су широм земље. Ужичка општина је у јавном прогласу упозорила да се на подручју Ужичког округа налази више од петнаест хиљада избеглица, од којих „осим плавог неба над собом и земље под собом немају ништа више”. У потресном апелу истицано је да „жалостна, гола и гладна Српчад у златиборским планинама студено камење купају својим патничким сузама” и да „овака судба потреса душу и рађа саучешће у свакој поштеној души”. Убрзо су многе варошке и сеоске општине формирале одборе за прикупљање прилога, док је београдска општина издвојила пет стотина, а престоничко свештенство две стотине дуката за помоћ страдајућима. У акцију су се укључивала и разна друштва – удружење ђака Велике школе „Побратим-

81 ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7; МИД-ПО, 1875, Ф I, Б/2, пов. бр. 489, 536; *Записи Јеврема Грујића*, III, 150–151, 155; *Записници седница Министарског савета Србије*, 141, 142, 144, 145, 151, 162.

ство” је, на пример, организовало добротворно посело у корист устаника, а лист *Исток* непрестано је позивао грађане да шаљу прилоге за устанике у Херцеговини и Босанској Крајини.⁸² Тако је у овом периоду Србија била обузета правим таласом хуманости: од престонице до најудаљенијих села, сви су настојали да помогну борцима и избеглицама, сведочећи о снажној моралној и националној свести српског народа.

Одјек устанка у Босанском вилајету 1875. године у Кнежевини Србији открива сложену динамику између националног заноса, политичког опреза и дипломатских ограничења. Док је јавност, под утицајем штампе и националних одбора, захтевала отворену помоћ устаницима, државни врх настојао је да та осећања каналише у оквиру контролисане и постепене политике. Српска влада је тежила да задржи иницијативу у националном покрету, али без непосредног изазивања рата са Османским царством.

Паралелно са акцијама у Босни и Херцеговини, Србија је радила на ширем плану ослобођења – покретање општег устанка на Балкану против османских власти. Финансијски је подржала кључне појединце да би ослободилачки покрети били што организованији. Иако су неке акције биле неуспешне и чете разбијене, оваква координација и стратегија показују државну подршку устаницима на више фронтова. Ово истовремено открива сложеност балканске политике Србије и тежину одлука – иза сваког корака стојала је неизвесност, ризик и огромна одговорност, док су државни актери покушавали да утичу на ток историје у региону.

Иако је кнез Милан Обреновић одбио да озакони тајне скупштинске одлуке, што је довело до пада Првог акционог министарства, политичка и организациона припрема за могући и врло вероватни оружани сукоб текла је без прекида и предаха. Нова влада Љубомира Каљевића наставила је са наоружавањем, прикупљањем добровољаца и дипломатским активностима, што сведочи о постепеном и промишљеном преласку Србије ка активној подршци устаничком покрету, што је земљу водило у рат.

82 АСАНУ, ЈР, XVII/6, бр. 192; *Видовдан*, бр. 172, 15/27. август 1875; бр. 180, 26. август / 7. септембар 1875; *Исток*, бр. 86, 11/23. септембар 1875; бр. 89, 18/30. септембар 1875; бр. 91, 23. септембар / 5. октобар 1875; бр. 93, 27. септембар / 9. октобар 1875; бр. 101–103, 17/29. октобар – 21. октобар / 2. новембар 1875; бр. 110, 8/20. новембар 1875; Ј. В. Милановић, *Женско друштво (1875–1942)*, Београд, 2020, 39–45, 100; Р. Ј. Поповић, *Београдско јавно мњење и устанак у Босни и Херцеговини 1875/76. године*, Српски историјски часопис VIII (2025), 105–106, 107–108.

Догађаји из 1875. године тако осветљавају један од преломних тренутака у развоју српске државне и националне политике. Србија се показала као држава која, упркос ограниченим средствима, настоји да буде чинилац у обликовању судбине српског народа под османском влашћу. У исто време, овај пример открива и сложеност одлучивања између идеала и реалности, између народног ентузијазма и дипломатске опрезности. Тај баланс између националне мисије и политичког прагматизма поставио је темеље стратегији која ће убрзо довести до ратова за ослобођење и независност и коначног међународног признања независности Србије и њеног територијалног проширења.

РЕФЕРЕНЦЕ / REFERENCES

Необјављени извори / Unpublished sources

1. Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ) [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU)]
 - Историјска збирка (ИЗ) [Istorijska zbirka (IZ)]
 - Лични фонд Матије Бана (МБ) [Lični fond Matije Bana (MB)]
 - Лични фонд Јована Ристића (ЈР) [Lični fond Jovana Ristića (JR)]
2. Државни архив Србије (ДАС) [Državni arhiv Srbije (DAS)]
 - Издвојени документи (ИД) [Izdvojeni dokumenti (ID)]
 - Министарство иностраних дела – Благајничко одељење (МИД–Б) [Ministarstvo inostranih dela – Bлагajničko odeljenje (MID–B)]
 - Министарство иностраних дела – Политичко одељење (МИД–ПО) [Ministarstvo inostranih dela – Političko odeljenje (MID–PO)]
 - Министарство иностраних дела – Посланство у Букурешту (МИД–ПоБк) [Ministarstvo inostranih dela – Poslanstvo u Bukureštu (MID–PoBk)]
 - Поклони и откупи (ПО) [Pokloni i otkupi (PO)]
3. Рукописно одељење Матице српске (РОМС) [Rukopisno odeljenje Matice srpske (ROMS)]
 - Збирка рукописа (Р) [Zbirka rukopisa (R)]
4. The National Archives (TNA)
 - Foreign Office (FO), 260

Објављени извори / Published sources

1. Ј. Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Сремски Карловци–Нови Сад, 2008. [J. Đ. Avakumović, *Memoari*, прир. S. Turlakov, Sremski Karlovci–Novi Sad, 2008].

2. М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд, 1892. [М. Alimpić, *Život i rad generala Ranka Alimpića u svezi sa događajima iz najnovije srpske istorije*, Beograd, 1892].
3. А. Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд, 1990. [А. Vasiljević, *Moje uspomene*, прир. R. Ljušić, Beograd, 1990].
4. Ј. Грујић, *Животопис Јеврема Грујића*, прир. З. Петровић, Аранђеловац, 2009. [Ј. Grujić, *Životopis Jevrema Grujića*, прир. Z. Petrović, Arandelovac, 2009].
5. К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка (од 6. августа до 16. октобра 1875. године)*, прир. П. Луковић, Београд, 1956. [К. Grujić, *Dnevnik iz Hercegovackog ustanka (od 6. avgusta do 16. oktobra 1875. godine)*, прир. P. Luković, Beograd, 1956].
6. *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență, vol. I (partea a II-a): Evenimentele militare premergătoare anului 1877*, ред. respon. М. Kil Roller, București, 1954.
7. *Дипломатско представништво Србије у Бечу. Том I, 1874–1877*, прир. М. Перишић, Ј. Рељић, С. Рајак, Београд, 2018. [*Diplomatsko predstavništvo Srbije u Beči. Tom I, 1874–1877*, прир. M. Perišić, J. Reljić, S. Rajak, Beograd, 2018].
8. *Дневник Игњата Васића, проте лозничког, књига I*, Шабац, 1889. [*Dnevnik Ignjata Vasića, prote lozničkog, knjiga I*, Šabac, 1889].
9. *Epistolarni dnevnik Františka Zaha 1860–1878*, прир. В. Зачек, Н. Петровић, Нови Сад, 1985.
10. *Записи Јеврема Грујића, књига трећа (Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Београд, 1923. [*Zapisi Jevrema Grujića, knjiga treća (Druga vlada Obrenovića i turski ratovi)*, Beograd, 1923].
11. *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкеровић, Београд, 1952. [*Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1862–1898*, прир. N. P. Škerović, Beograd, 1952].
12. „Застава” о Босни и Херцеговини 1874–1876, трећа књига, прир. Х. Капицић, Сарајево, 1954. [*„Zastava” o Bosni i Hercegovini 1874–1876, treća knjiga*, прир. H. Kapidžić, Sarajevo, 1954].
13. *Izjave bosanskih izbjeglica o razlozima njihovog bjegstva iz Bosne u avgustu i septembru 1875 godine (Građa iz Državnog arhiva iz Zagreba)*, прир. И. Кесмановић, Сарајево, 1964.
14. А. П. Ирби, Г. Мјур Мекензи, *Путовање у словенске провинције Турске у Европи*, ур. Д. Томашевић, Сарајево, 2014. [А. P. Irbi, G. Mjur Mekenzi, *Putovanje u slovenske provincije Turske u Evropi*, ур. D. Tomašević, Sarajevo, 2014].
15. Љ. Каљевић, *Моје успомене*, прир. С. Турлаков, Ужице, 2006. [Љ. Kaljević, *Moje uspomene*, прир. S. Turlakov, Užice, 2006].
16. *Korespondencija Rački Strossmayer, knjiga prva, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875.*, ур. Ф. Шишић, Загреб, 1928.

17. Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876.*, прир. М. Јагодић, Београд, 2006. [N. Krstić, *Dnevnik. Javni život II, 1. januar 1868 – 31. decembar 1876.*, prir. M. Jagodić, Beograd, 2006.]
18. *Мемоари Живка Црногорчевића*, прир. М. Филипović, Сарајево, 1966.
19. М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, прир. П. В. Крстић, Београд, 2015. [М. Ђ. Milićević, *Dnevnik II (23. septembar 1872 – 6. april 1877)*, prir. P. V. Krestić, Beograd, 2015].
20. *Ottoman Diplomatic Documents on The Eastern Question VII – The Balkan Crisis 1875–1878. Part one, From the Bosnian uprising to the war with Serbia and Montenegro, July 1875 – June 1876*, ed. by S. Kuneralp, G. Tokay, Istanbul, 2013.
21. *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу и Београду 1875/6*, Београд, 1876. [Protokoli Narodne skupštine držane u Kragujevcu i Beogradu 1875/6, Beograd, 1876].
22. Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878. Прва књига, први рат*, Београд, 1896. [J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875–1878. Prva knjiga, prvi rat*, Beograd, 1896].
23. *Русија и босанско-херцеговачки устанак 1875–1878*, св. 1, прир. Б. Павићевић, Титоград, 1985. [Rusija i bosansko-hercegovački ustanak 1875–1878, sv. 1, prir. B. Pavićević, Titograd, 1985].
24. *Стање босанског устанка у јесен 1875. године (према извештају повереника српске владе)*, прир. Ј. Војводић, Зборник Матице српске за историју 47–48 (1993), 147–165. [Stanje bosanskog ustanka u jesen 1875. godine (prema izveštaju poverenika srpske vlade), prir. J. Vojvodić, Zbornik Matice srpske za istoriju 47–48 (1993), 147–165].
25. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885, књига II, 1870–1875*, прир. Н. Петровић, Сремски Карловци, 1969. [Svetozar Miletić i Narodna stranka. Građa 1860–1885, knjiga II, 1870–1875, prir. N. Petrović, Sremski Karlovci, 1969.]
26. П. Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, Београд, 2017. [P. Todorović, *Dnevnik jednog dobrovoljca*, Beograd, 2017].
27. *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju 1875–78*, прир. Н. Škapur, А. S. Aličić, Сарајево, 1988.

Штампа / Periodicals

1. *Видовдан* (1875) [Vidovdan (1875)]
2. *Исток* (1875) [Istok (1875)]
3. *Старо ослобођење* (1875) [Staro oslobođenje (1875)]
4. *Српске новине* (1875) [Srbske novine (1875)]

Литература / Literature

1. Владе Србије 1805–2005, ур. Р. Љушић, Београд, 2005. [*Vlade Srbije 1805–2005*, ур. R. Ljušić, Beograd, 2005].
2. М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд, 1989. [М. Екмечић, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, књ. 2, Beograd, 1989].
3. Исти, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд, 1996³. [Isti, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Beograd, 1996³].
4. М. Јагодић, *Историја српског народа у Црној Гори, Хабзбуршкој монархији и Османском царству у 19. и почетком 20. века*, Београд, 2022. [М. Jagodić, *Istorija srpskog naroda u Crnoj Gori, Habzburškoj monarhiji i Osmanskom carstvu u 19. i početkom 20. veka*, Beograd, 2022].
5. Исти, *Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 379–454. [Isti, *Obaveštajni rad i priprema ustanka protiv Turske (1840–1867)*, Илија Garašanin (1812–1874) – velikan srpske zemlje, ур. S. Rajić, Aranđelovac, 2024, 379–454].
6. В. Ђ. Крестић, *Бискуп Штросмајер Хрват, великохрват или Југословен*, Нови Сад, 2021. [В. Ђ. Krestić, *Biskup Štrosmajer Hrvat, velikohrvat ili Jugosloven*, Novi Sad, 2021].
7. Л. В. Кузьмичева, «Над Сербией смилуйся, Боже!» Очерки истории русско-сербских отношений накануне и в годы Великого восточного кризиса 1875–1878 гг., Београд, 2022. [Л. V. Кузьмићева, «Nad Serbiej smilujšja, Bože!» Očerki istorii rusško-serbskih otnošeníi nakanune i v gody Velikogo vostočnogo krizisa 1875–1878 gg., Beograd, 2022].
8. Ј. В. Милановић, *Женско друштво (1875–1942)*, Београд, 2020. [Ј. V. Milanović, *Žensko društvo (1875–1942)*, Beograd, 2020].
9. Б. Пивашевић, *Житије Вуда Билановића*, Србац, 2017. [В. Pivašević, *Žitije Vida Bilanovića*, Srbac, 2017].
10. Ч. Попов, *Француска и Србија 1871–1878*, Београд, 1974. [Ѓ. Popov, *Francuska i Srbija 1871–1878*, Beograd, 1974].
11. Р. Ј. Поповић, *Београдско јавно мњење и устанак у Босни и Херцеговини 1875/76. године*, Српски историјски часопис VIII (2025), 89–114. [Р. Ј. Popović, *Beogradsko javno mnjenje i ustanak u Bosni i Hercegovini 1875/76. godine*, Srpski istorijski časopis VIII (2025), 89–114].
12. Р. Т. Пророковић-Невесинџац, *Невесинска буна 1874. и почетак устанка у Херцеговини 1875. године*, Београд, 1905. [Р. T. Proroković-Nevesinjac, *Nevesinjska buna 1874. i početak ustanka u Hercegovini 1875. godine*, Beograd, 1905].
13. С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015. [S. Rajić, *Spoljna politika Srbije između očekivanja i realnosti 1868–1878*, Beograd, 2015].

14. Иста, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024. [Ista, *Knez Milan Obrenović (1854–1881), od beratlije do suverena*, I, Beograd, 2024].
15. Л. Радан, *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878. – узроци, ток и последице (на основу досадашње историографије)*, Требиње–Херцег Нови–Никшић, 2024². [L. Radan, *Ustanak u Istočnoj Hercegovini 1875–1878. – uzroci, tok i posljedice (na osnovu dosadašnje istoriografije)*, Trebinje–Herceg Novi–Nikšić, 2024²].
16. Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, Нови Сад, 2023. [D. Radović, *Jovan Ristić (1829–1899) – biografija srpskog državnika*, Novi Sad, 2023].
17. А. М. Савић, *За ослобођење и уједињење – добровољачке чете из Србије у устанку у Босанском вилајету 1875. године*, Српски историјски часопис VIII (2025), 115–136. [A. M. Savić, *Za oslobođenje i ujedinjenje – dobrovoljačke čete iz Srbije u ustanku u Bosanskom vilajetu 1875. godine*, Srpski istorijski časopis VIII (2025), 115–136].
18. Н. Урић, *Васо Видовић – политички вођа Босанског устанка 1875–1878*, Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (поводом 140 година од подизања устанка), гл. ур. Б. Микановић, Бања Лука, 2015, 77–112. [N. Urić, *Vaso Vidović – politički vođa Bosanskog ustanka 1875–1878*, Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (povodom 140 godina od podizanja ustanka), gl. ur. B. Mikanović, Banja Luka, 2015, 77–112].
19. В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд, 1996³. [V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875–1878*, Beograd, 1996³].
20. В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875–1878*, Титово Ужице, 1968. [V. Šalipurović, *Ustanak u zapadnom delu Stare Srbije 1875–1878*, Titovo Užice, 1968].

FROM A WARLIKE MOOD TO WAR PREPARATIONS: THE PRINCIPALITY OF SERBIA AND THE UPRISING IN THE BOSNIAN VILAYET IN 1875

Summary:

The paper analyzes the political, social, and diplomatic activities of the Principality of Serbia in the context of the outbreak and development of the Serbian uprising in the Bosnian Vilayet in 1875. Drawing on extensive archival sources and contemporary press accounts, it reconstructs the complex network of internal and foreign policy factors that shaped the Serbian government's and public's attitudes toward the uprising. Special attention is given to the formation of public opinion and voluntary actions, which reflected a strong national sentiment and the idea of the liberation and unification of the Serbian people. While the public demanded open support for the insurgents, the state leadership sought to channel these sentiments within the framework of a controlled and gradual policy. The Serbian government attempted to balance national ideals with the pressures exerted by the great powers. Officially, Serbia maintained neutrality, but in practice, it provided significant material and political support to the insurgents.

The events of 1875 thus highlight a turning point in the development of Serbian state and national politics. Serbia emerged as a state that, despite limited resources, aimed to influence the fate of the Serbian people living under Ottoman rule. At the same time, these events reveal the complexity of balancing ideals with reality, popular enthusiasm with diplomatic caution. This delicate equilibrium between national mission and political pragmatism laid the groundwork for a strategy that would soon lead to wars of liberation and independence, culminating in the international recognition of Serbia's sovereignty and its territorial expansion.